

15e jaargang 1996, nr. 3

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-2314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 2 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

Inhoud 15e jaargang 1996, nr. 3

**Een atlas voor Gilles de Berlaymont,
baron van Hierges: Belegeringsscenés
stadsplattegronden en fortificatie-ontwerpen
voor een 'soldat-gentilhomme', 1570-1578**
C. van den Heuvel **57**

**De Krijgspelkaart van Amersfoort
en omgeving**
H. Schaftenaar **71**

**De 'Atlas van Loon' in het
Scheepvaartmuseum**
G.J.D. Wildeman **75**

Varia Cartographica **79**

Besprekingen **83**

Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven **87**

Redactie

Dr. H.P. Deys, Drs. M.M.Th.L. Hamelers,
Dr. P.C.J. van der Krogt, Drs. A.H. Ruitinga,
J.W.F. Voogt, Drs. D. de Vries
Drs. J.W.H. Werner

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 32,50 per
jaar (vier nummers), buitenland f 55,—. Losse nummers
f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 0172-
444667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 110,—
halve pagina per nr. f 80,—
1/4 pagina per nr. f 55,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

400 jaar geleden verscheen het Itenerario van Jan Huy-
ghen van Linschoten, waarmee hij de weg bereidde voor
de Nederlandse kooplieden in Azië. Aan één van de daar-
in opgenomen kaarten is het hier afgebeelde deel van de
Indische Archipel ontleend, waar - ook in 1596 - de eerste
Nederlandse handelsexpeditie onder leiding van De
Houtman en Keyzer opereerde (Universiteitsbibliotheek
Amsterdam).

Charles van den Heuvel

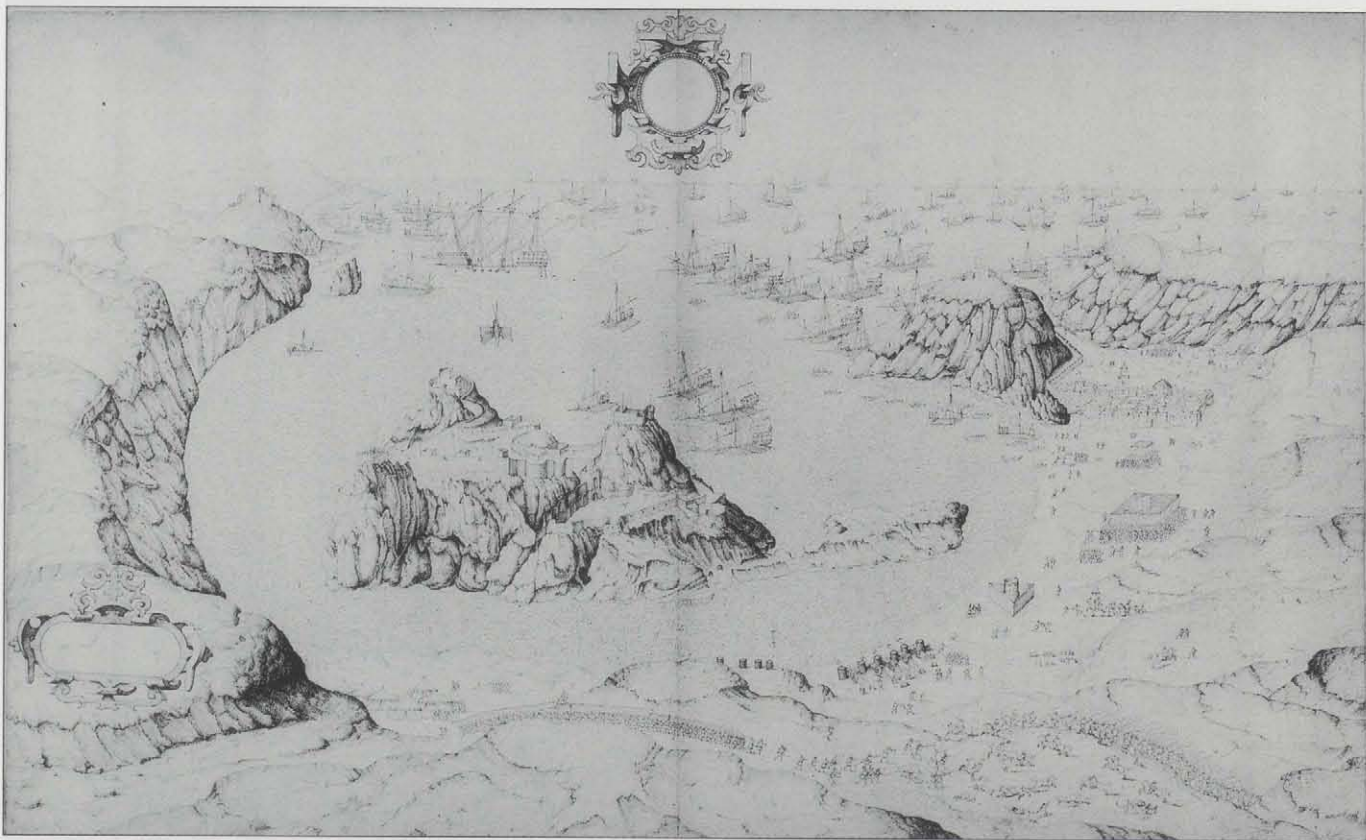
Een atlas voor Gilles de Berlaymont, baron van Hierges Belegeringsscenes, stadsplattegronden en fortificatie-ontwerpen voor een 'soldat-gentilhomme', 1570-1578

In de beroemde verhandeling over de hoving, *Il Libro del Cortegiano* (Venetië 1528) van Baldassar Castiglione kunnen we lezen hoe de militaire kunsten tot de opleiding van de jonge edellieden behoorde. Ze moesten zich oefenen in de wapenen, maar zich ook verdiepen in de theorieën van aanvals- en verdedigingsmethoden en in het ontwerpen van fortificaties. Vaak werden de adelborsten op stage gestuurd om de oorlog van 'dichtbij' mee te maken. Meestal aanschouwden de nieuwsgierigen onder hen het strijdtoneel echter op enige afstand vanaf heuvels en torenspitsen, terwijl de leergierigen de laatste ontwikkelingen in de vestingbouw volgden op kaarten binnen de veilige muren van de paleizen waar ze te gast waren. Na terugkeer op het thuisfront werden de hovingen verder door ter plekke achtergebleven inge-

Dr. C. van den Heuvel, kunsthistoricus, is als K.N.A.W. fellow verbonden aan de Universiteit van Utrecht, waar hij onderzoek verricht naar theoretische geschriften over architectuur, stede-, vesting- en waterbouw in de Nederlanden van het midden van de 16de tot het midden van de 18de eeuw.

nieurs/kaartmakers op de hoogte gehouden. De vestingbouwtechnische tekeningen, belegerings- en nieuwskaarten werden veelal samengebonden in grote folianten en soms ook overgetekend voor een prachtige atlas met vergelijkbare voorstellingen, die later nog eens opengeslagen kon worden of aangeboden aan een bevriend vorst.

De schitterende atlas, die in 1993 werd aangekocht door Israel Rare Books/A. Asher&Co. B.V. is zo'n werk.¹ De 16de-eeuwse band bevat in totaal 50 tekeningen op 42 bladen voorzien van nauwgezet uitgewerkte cartouches die veelal plaatsvermeldingen (in het Frans), jaartallen en maatstokken omlijsten. De tekeningen bestaan uit ontwerpen voor moderne fortificaties, gezichten op verre oorlogen in het Middellandse Zeegebied en aan de Donau, maar ook uit ruim twintig, tussen 1570 en 1578 vervaardigde, plattegronden van Nederlandse steden. De voorstellingen zouden een diepgaander onderzoek verdienen, alleen al omdat ze in historisch opzicht een onmisbare schakel vormen tussen de beroemde plattegronden van Jacob van Deventer uit het midden van 16de

1 Peñon de Velez. Gezicht vanaf land met de strijd van de Cavalieri di Santo Stefano onder leiding van Chiappino Vitelli tegen de Turken in 1566. Berlaymont-atlas nr. 43.

eeuw en de ontwerpen die Nederlandse ingenieurs als Adriaan Anthonisz., Jacob Kemp en Johan van Rijswijck vooral vanaf het midden van de zeventiger tot aan het einde van de negentiger jaren maakten voor de modernisering van de stedelijke fortificaties. Aangezien de atlas binnenkort mogelijk weer voor onbepaalde tijd aan het oog van geïnteresseerden in de historische kartografie onttrokken zal zijn, is echter enige haast geboden en wordt nu voorlopig volstaan met een beschrijving en een aantal voorlopige hypothesen omtrent de opdracht, de maker(s) en de betekenis van dit kunstwerk.

De opdrachtgever

De atlas bevat geen titelpagina of een familiewapen die ons duidelijkheid verschaft omtrent de opdrachtgever. Bovendien lijkt er op het eerste gezicht niets opvallend aan de keuze van de kaarten die we in de atlas aantreffen. Malta, La Goletta, Wenen en Komar als bolwerken tegen de Turken, maar natuurlijk ook de steden in de opstandige Nederlanden waren gebruikelijke onderwerpen voor fortificatievoorstellingen in de tweede helft van de 16de eeuw. De beroemde atlas van Matteo Neroni in de Biblioteca Nazionale te Florence, vaak ten onrechte aan Francesco De Marchi toegeschreven, bevat diverse van deze steden.² De keuze zegt vaak alleen maar iets over de belangstelling van de opdrachtgever, maar deze behoefde natuurlijk niet al deze plaatsen zelf te

hebben bezocht. Veelal werden de voorstellingen hem toegezonden en ook in het geval dat een bepaalde belegeringsscene of stadsplattegrond daadwerkelijk diende als herinnering aan een verblijf van de opdrachtgever, kon deze aan andere, zelfs veel oudere, voorstellingen zijn ontleend.

Een nadere beschouwing van onze atlas biedt ons echter toch enige aanwijzingen om de opdrachtgever te traceren. Aangezien een aantal kaarten ontwerpen voor vestingsteden en citadellen in de Nederlanden toont die nimmer op die wijze werden uitgevoerd, kunnen we in ieder geval voor deze voorstellingen met zekerheid vaststellen dat ze niet ter plekke, maar naar andere voorbeelden werden getekend. De opdrachtgever moet de tekenaar tot deze oorspronkelijke ontwerptekeningen op enige wijze toegang hebben verschaft. Door ons af te vragen wie deze tekeningen in bezit had kan de kring van mogelijke opdrachtgevers worden verkleind.

Voor deze mogelijke opdrachtgevers moeten we terug naar 1566 toen het Spaanse bestuur besloot daadwerkelijk uitvoering te geven aan een samenhangende strategie om rebellerende steden in de Nederlanden door middel van citadellen in toom te houden. Dwangburchten waren onder andere voorzien in Antwerpen, Valenciennes, Vlissingen, Groningen en Utrecht. Margaretha van Parma had daarvoor reeds de eerste stappen genomen om Vlissingen van een dwangburcht te voorzien en haar

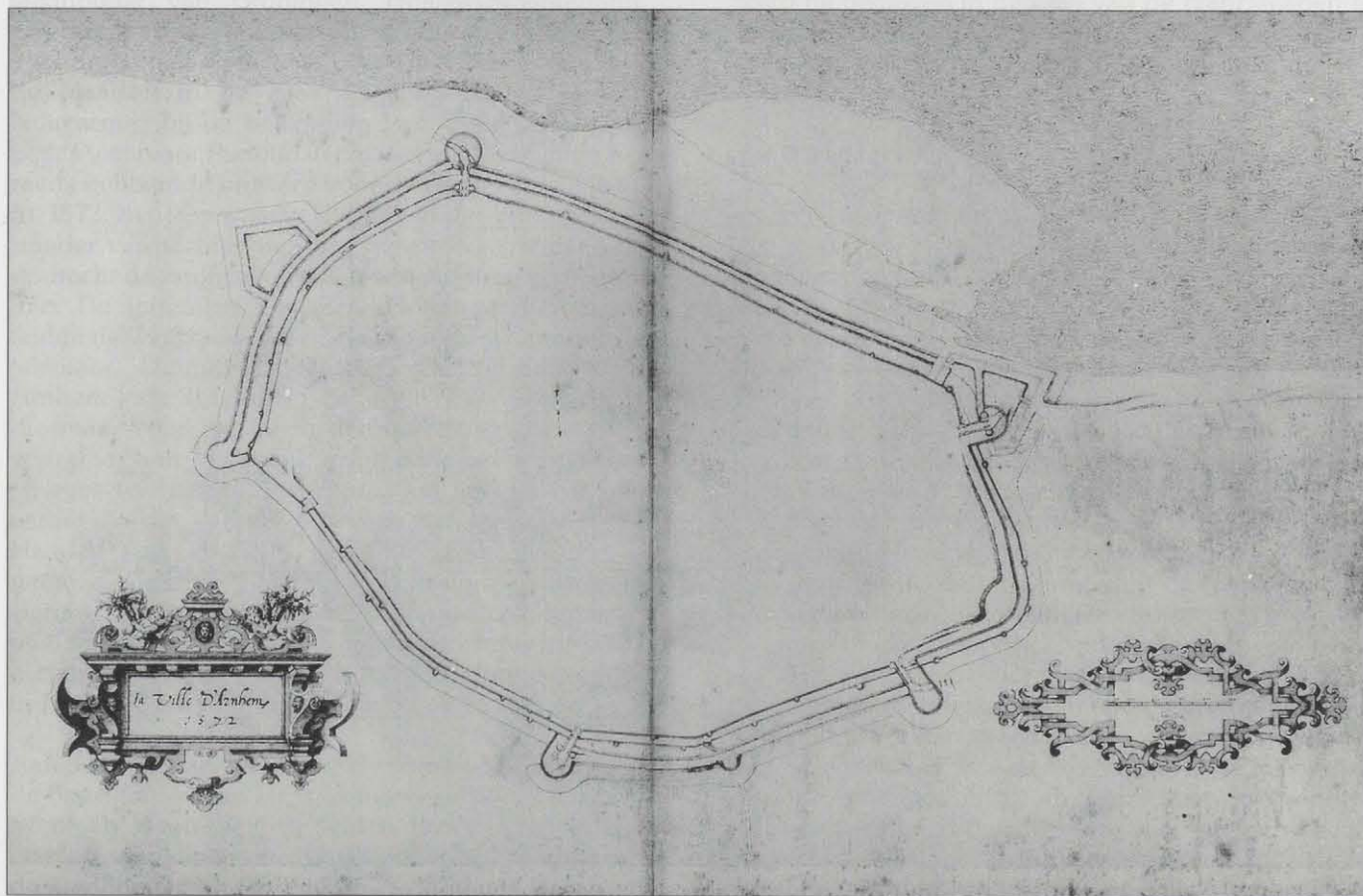

2 Utrecht. Stadsplattegrond met het kasteel Vredenburg, gedateerd 1572. Berlaymont-atlas nr. 9.

ingenieur Jacques van Noyen op pad gestuurd om ontwerpen te maken. In het voorjaar van 1567 bereidde ze bovendien de bouw voor van een citadel te Antwerpen, maar haar plannen zouden met de komst van Alva in september opzij geschoven worden. De uitvoering van de citadellenpolitiek zou verder volledig een aangelegenheid worden van een zeer kleine staf van Italiaanse officieren en een ingenieur die de IJzeren Hertog in zijn gevolg had meegenomen.³ Deze staf was door Alva zelf geselecteerd uit militaire experts die hun diensten voor het Spaanse leger reeds lang hadden bewezen. Chiappino Vitelli, markies van Cetona, die in 1565 de troepen van de Orde van de Ridder van de Heilige Stephanus (Cavaliere di Santo Stefano) had geleid in de strijd tegen Turken op Malta, bekleedde de functie van 'maestro de campo-general', de op één na hoogste rang in de hiërarchie van het Spaanse leger. Hij trad behalve als opperraadsheer als superintendent van de Financiën op. Gabrio Serbelloni, neef van paus Pius IV en grootprior van de orde der Johannieten, werd door Filips II eerder voorgesteld als inspecteur-generaal van de vestingen in al zijn staten en had vóór zijn komst naar het noorden reeds een belangrijk aandeel in de realisatie van fortificatiewerken in Hongarije en op de Noord-Afrikaanse kust. In de Nederlanden zou hij vooral als overste van het geschut optreden en in die hoedanigheid ook zijn belast met de huisvesting van de garnizoenen. Vitelli en Serbelloni lieten zich aanvankelijk bijstaan door de beroemdste ingenieur van dat moment, Francesco Paciotto die in 1564 onder

andere de machtige citadel van Turijn had ontworpen. Deze maakte het goedgekeurde ontwerp voor de citadel van Antwerpen, dat tevens als uitgangspunt moest dienen voor de dwangburchten in de overige rebellerende steden. Toen Paciotto in januari 1568, na een verblijf van slechts enkele maanden naar Italië terugkeerde, zou hij het jaar daarop worden opgevolgd door Bartolomeo Campi. In maart 1569 werden Vitelli, Serbelloni en Campi door Alva op inspectietocht naar Holland en Zeeland gestuurd om de toestand van de verdedigingswerken en de mogelijkheden van de inkwartiering en bevoorrading van garnizoenen te bestuderen.⁴ Afzonderlijk werd Campi nog eens naar Groningen gezonden om te beginnen met de uitvoering van de plannen voor de citadel die door Vitelli en Paciotto waren ontwikkeld, maar uiteindelijk zouden hiervoor nieuwe ontwerpen worden gemaakt.⁵ Nog tijdens de bouw van de citadel van Antwerpen naar het ontwerp van Paciotto waren er tekortkomingenesignaleerd. In Antwerpen en Vlissingen zouden compleet nieuwe citadellen worden ontworpen, die vermoedelijk door Bartolomeo's zoon, Scipio werden getekend.⁶

In de atlas zijn deze ontwerpen, waarvan meerdere kopieën bestonden die nu over verschillende collecties in Europa verspreid zijn, voor het eerst bij elkaar afgebeeld. De maker van de atlas heeft de tekeningen echter bij elkaar gezien. Bartolomeo en Scipio Campi beschikten als de ontwerpers en uitvoerende ingeni-

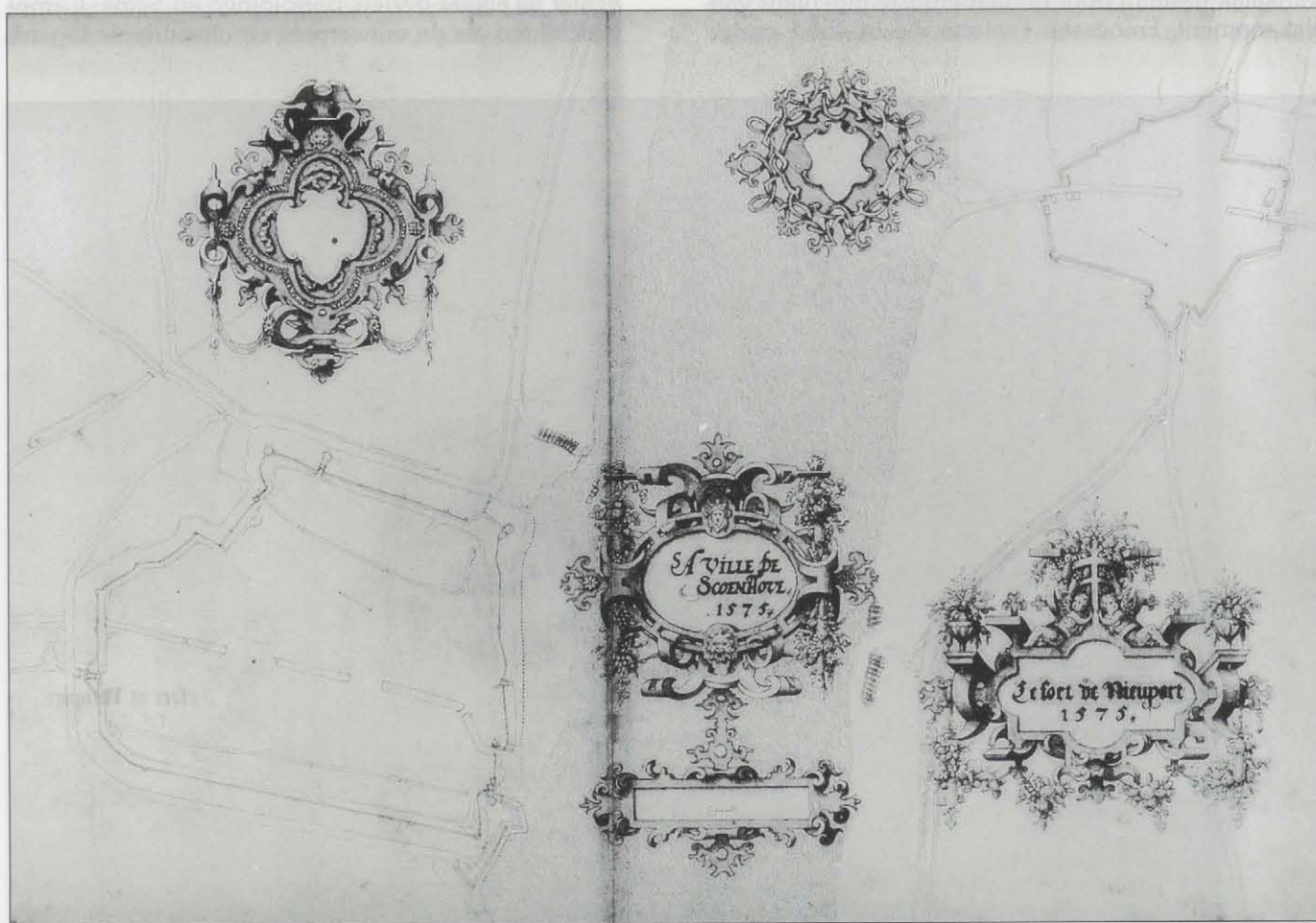
3 Arnhem. Plattegrond van de fortificaties, gedateerd 1572. Berlaymont-atlas nr. 13.

eurs waarschijnlijk over de oorspronkelijke ontwerp-
tekeningen. Daarnaast werd er altijd een tekening
naar de Raad van Financiën gestuurd zodat de be-
grote kosten konden worden gecontroleerd. Vitelli be-
schikte als superintendent van de Financiën natuur-
lijk over deze ontwerptekeningen en ook Serbelloni
schijnt hiertoe direct toegang te hebben gehad.

De namen van Vitelli en Serbelloni zijn bovendien in-
teressant omdat ze direct betrokken zijn geweest bij
belegeringen en versterkingen waarvan tekeningen
in de atlas voorkomen. Beiden werden in 1566 voor
hun komst naar de Nederlanden geconsulteerd voor
de plannen voor het toekomstige La Valletta van
Francesco Laparelli.⁷ Het is juist de situatie van de be-
legering van Malta nog vóór de bouw van deze stad
die is afgebeeld. Op eigentijdse prenten van de bele-
gering van Peñon de Velez, waarvan de situatie gelijk
is aan die in de atlas [afb. 1], zien we bij een trotse rui-
ter te paard Vitelli's naam vermeld.⁸ Serbelloni leidde
de fortificatiewerken in Hongarije waarvan voorstel-
lingen, onder andere van de belangrijke versterkin-
gen van Komar en Iavarin, in de atlas zijn opgeno-
men. Bovendien treffen we een prachtige kaart aan
van La Goletta Vecchia, het fort ter versterking van
Tunis naar het ontwerp van Pirro Aloisio Escrivà,
waarvoor Serbelloni later nieuwe uitbreidingsplan-
nen zou maken.⁹

Het merendeel van de tekeningen laat zich echter niet
met de beide Italiaanse officieren verbinden. Ser-
belloni keerde in 1571 terug naar Italië om onderko-
ning van Sicilië te worden en zou zich in de daarop-
volgende jaren vooral wijden aan versterkingen op de
Noord-Afrikaanse kust. In 1578 zou hij voor een twee-
de maal naar de Nederlanden komen en in het jaar
daarop een leidende rol hebben in de aanleg van de
circumvallatie-linie van Parma's belegering van
Maastricht. Tussen 1570 en 1575, de jaren die de ge-
dateerde kaarten van de atlas begrenzen, was Ser-
belloni dus grotendeels afwezig. Dat geldt echter niet
voor Vitelli die zich in deze periode bij de belegerin-
gen van Bergen (Mons), Haarlem, Leiden en de innam-
en van Woudrichem en Leerdam onderscheidde,
alvorens hij in 1576 zou overlijden aan de verwon-
dingen van een val uit zijn draagstoel op een dijk bij
Zierikzee. Hoewel Vitelli in de periode van de geda-
teerde kaarten in de atlas wel in de Nederlanden aan-
wezig was, corresponderen de afgebeelde steden
echter niet met de genoemde wapenfeiten van de
Italiaanse officier alhier.

Als we de steden in de Nederlanden als uitgangspunt
nemen valt ons een grote concentratie op in de hui-
dige provincies Noord- en Zuid-Holland (Muiden,
Nieuwpoort, Schoonhoven, Vianen en Weesp),
Utrecht (Oudewater, Utrecht, Wijk bij Duurstede en

4 Schoonhoven en Nieuwpoort. Plattegronden van de fortificaties met de belegering door troepen van Hierges in 1575.
Berlaymont-atlas nrs. 22 en 23.

IJsselstein), Gelderland (Arnhem, Buren, Culemborg, Doesburg, Doetinchem, Elburg, Groenlo, Tiel, Wageningen en Zutphen) en Overijssel (Kampen, Oldenzaal en Zwolle). Het meest in het oog springt de prachtige uitvouwbare plattegrond van de stad Utrecht waarop als enige naast de plaatsvermelding het stadswapen en het wapen van de Spaanse koning binnen het Gulden Vlies voorkomt. [afb. 2] De bijzondere aandacht die deze kaart hierdoor heeft verkregen, biedt mogelijk meer houvast met betrekking tot de opdrachtgever. De kaart is gedateerd 1572. In dat jaar was de Spaansgezinde Maximilien de Hennin, Graaf van Boussu en van Henegouwen stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. In 1573 werd hij echter gevangen genomen op de Zuiderzee en vanaf 1577 zou hij optreden als commandant in het Staatse Leger. Tijdens zijn gevangenschap werd hij vanaf 1574 als stadhouder vervangen als door Philippe de St. Aldegonde, heer van Noircarmes, kapitein-generaal en groot-baljuw van Henegouwen. Toen deze datzelfde jaar nog overleed zou Gilles de Berlaymont, baron van Hierges, die in 1572 reeds tot stadhouder van Gelderland, Overijssel en Lingen en voor korte tijd van Groningen en Friesland was benoemd, deze functie voor Holland, Zeeland en Utrecht gaan waarnemen.¹⁰ Hoewel Hierges in het jaar waarop de kaart van Utrecht is gedateerd nog geen stadhouder van Utrecht was, lijkt hij eerder dan de twee overige edellieden met de atlas in verband te kunnen worden gebracht. Niet alleen verdwenen laatstgenoemden eerder van het toneel der Spaansgezinden, bovendien komt Hierges eerder in aanmerking omdat hij ook stadhouder van Groningen, Holland, Gelderland, Overijssel en Lingen was en zijn bewegingen corresponderen met de meeste, ook betrekkelijk onbekende plaatsen in de atlas. In 1567 assisteerde hij Noircarmes bij de belegering van Valenciennes, de plaats waarvoor Paciotto in dat jaar en later Campi het reeds genoemde ontwerp voor de citadel zou maken. In 1572, het jaar waarin Hierges onder andere stadhouder van Gelderland was geworden, gaf deze de opdracht de fortificatiewerken van Arnhem uit te breiden. De ingenieur Cavaliere Horologio (Orologio) leidde de werkzaamheden, daarin bijgestaan door de tekenaar Thomas Witteroos.¹¹ De tekening van Arnhem [afb. 3] lijkt aan de grootscheepse plannen, die maar voor een klein deel werden gerealiseerd, vooraf te gaan. In de daaropvolgende jaren treffen we Hierges voortdurend op campagne aan. In 1573 leverde Hierges een bijdrage aan de belegering van Haarlem en in het jaar daarop speelde hij een prominente rol in de slag bij Mook en in de blokkade van Bommel en had hij bovendien een bescheiden aandeel in het beleg van Leiden. Belangrijker in verband met onze atlas zijn de campagnes die Hierges voerde in Utrecht, Gelderland en Holland.

Aan de hand van verschillende correspondenties zijn de bewegingen van Hierges betrekkelijk nauwkeurig te volgen. Bovendien vermelden deze een regelmatig overleg met Chiappino Vitelli.¹² Vanuit Utrecht nam de stadhouder op 26 juni 1575 de plaats Buren en enige dagen later het kasteel aldaar in. Op 7 augustus volgde Oudewater, op 24 augustus tenslotte Schoon-

hoven. [afb. 4] Het jaar daarop viel op 11 mei het kasteel van Muiden in zijn handen. Al deze plaatsen, meestal met de vermelding van het jaar van de belegering, treffen we in de atlas aan.¹³ Nadat Hierges naar aanleiding van de Pacificatie van Gent tijdelijk zijn steun had betuigd aan de Staten-Generaal, keerde hij zich in 1577 weer tot de Spaansgezinden toen de Staatsen terughoudend bleven om Don Juan als landvoogd het bestuur toe te vertrouwen. Hierges steunde laatstgenoemde bij het ontzet van het kasteel van Namen en veroverde Charlemont in hetzelfde jaar. Hij verkreeg hierdoor de functie van hoofd van de artillerie en kwartiermeester van de Waalse troepen. In die functie begon hij met de controle van de Maas van Namen tot aan Mézières, waarbij hij na het steunpunt van Charlemont op 10 november 1577 ook Fumay en op 15 februari 1578 Bouvignes innam; de laatste plaats komt ook in de atlas voor. Ook belegerde hij in dat jaar met succesvolle afloop de garnizoensplaats Philippeville. De laatste voorstelling in de atlas is een studie in perspectief en in plattegrond die is afgeleid van een ontwerp-tekening voor Philippeville van Sebastian van Noyen uit 1555, die overigens niet geheel in deze vorm werd uitgevoerd.¹⁴ Mogelijk was de belegering de aanleiding dat hij de toevlucht nam tot de aan het hof bewaarde ontwerp-tekening. In hetzelfde jaar volgde Hierges zijn vader Charles de Berlaymont op als gouverneur van Namen en Artesië en nam hij diens functie als hoofd van de financiële administratie van de Nederlanden onder Don Juan over. Op 17 juni 1579 tenslotte overleed Hierges aan een schotwond bij de belegering van Maastricht en werd hij begraven in de kerk van de Franciscanen te Namen.¹⁵ De gedenksteen is inmiddels verdwenen, maar wat rest is zijn onvoltooide atlas.

De tekenaars

De ingenieur die in deze periode het meest actief was als ontwerper voor fortificaties in opdracht van de Spanjaarden, was ongetwijfeld Jacques van Noyen, neef en directe opvolger van de in 1557 overleden Sebastiaan van Noyen uit Utrecht, die de functie van hoofd-ingenieur van de keizer had bekleed. De bastions van de detailstudie en van de zeshoekige versterking (zie bijlage nrs. 7 en 8) stemmen zeker overeen met die welke Jacques van Noyen had ontworpen voor Thionville.¹⁶ Niettemin lijkt het onwaarschijnlijk dat Jacques van Noyen, die ook veelvuldig in de Noordelijke Nederlanden heeft gewerkt, grove fouten zou maken in de spelling van de plaatsnamen. Bovendien was deze tijdens de campagnes van Hierges in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1577-78 werkzaam voor de Staten-Generaal.¹⁷ Tenslotte tonen de ontwerp-tekeningen van zijn hand wezenlijke verschillen in stijl met de voorstellingen in de atlas. Beoordeeld aan de kwaliteit van de uitvoering van de stadsgezichten en fortificatieplattegronden hebben we hier niet met een ingenieur maar met een begaafd kunstenaar te maken. Voor de ingenieur bleef de tekening een instrument, zelfs wanneer deze zeer fraai werd uitgevoerd als presentatie-exemplaar voor de opdrachtgever. Hoewel Jacques van Noyen

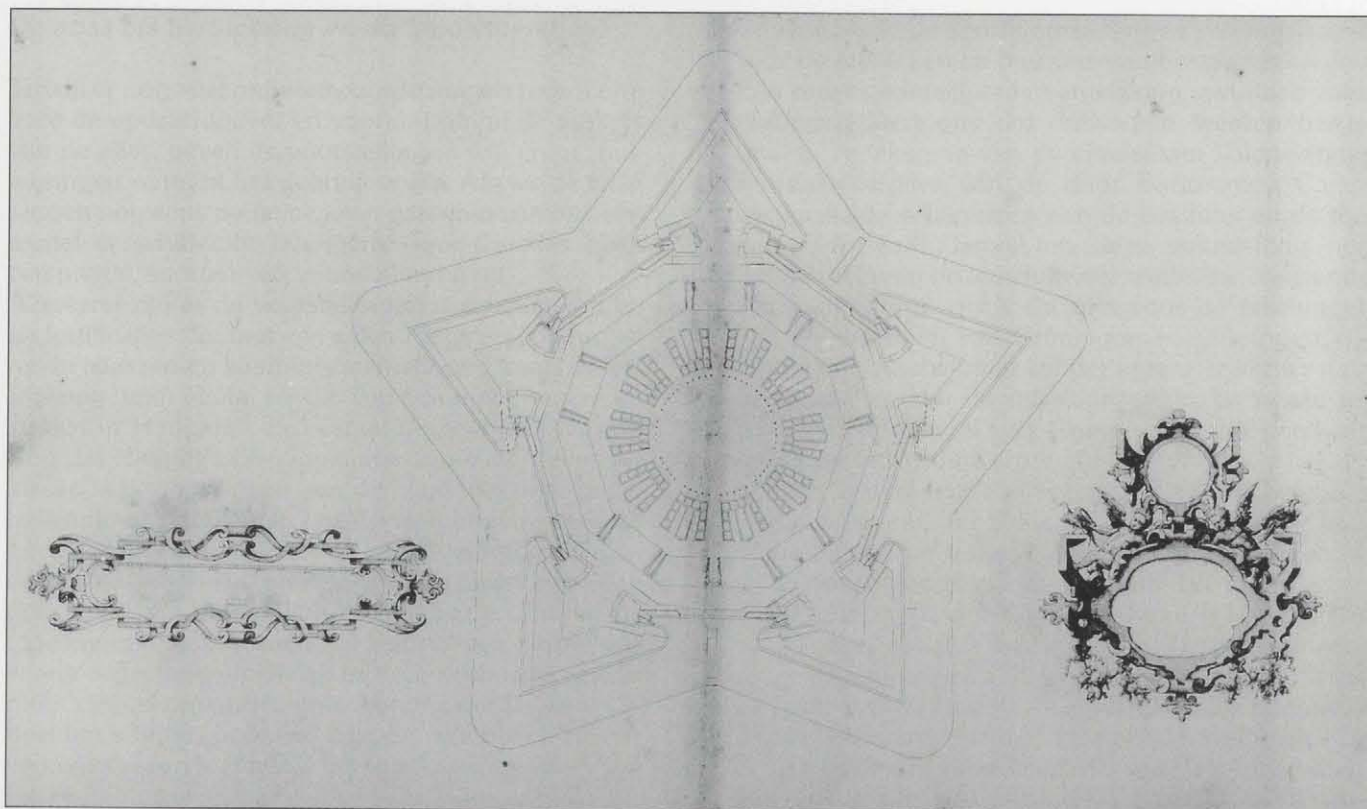
uit hoofde van zijn beroep vele tekeningen van steden en fortificaties moet hebben gemaakt, gunden zijn drukke ontwerp- en controlewerkzaamheden bij versterkingen, verspreid over de gehele Nederlanden, hem vermoedelijk niet de rust die voor de vervaardiging van een dergelijk verfijnde atlas noodzakelijk was. Dat wil echter niet zeggen dat elke willekeurige kunstenaar die wel over de benodigde vaardigheden beschikte direct een dergelijke opdracht kreeg toegepeeld. We stelden reeds dat een aantal tekeningen uit onze atlas vermoedelijk gebaseerd is op voorbeelden die bewaard werden aan het hof. Hoewel er soms meerdere kopieën van bestonden, werden dergelijke voorbeelden met een zekere geheimhouding opgeborgen, al was het maar om ze opnieuw te kunnen gebruiken als voorbeelden voor nieuwe versterkingen. Het ligt dan ook voor de hand dat Hierges beroep deed op een kunstenaar die al een vertrouwenspositie bij het hof had opgebouwd. Zo'n kunstenaar

was bij voorbeeld de kartograaf Pierre Lepoivre die enige bekendheid geniet als de auteur van de fraaie atlas met steden in de Nederlanden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Als 'architecte et géographe de Sa Majesté' stelde hij deze in de eerste decennia van de 17de eeuw in opdracht van Albrecht en Isabel van Oostenrijk samen. Als voorbeelden gebruikte hij tekeningen aanwezig bij de Financiën en waarschijnlijk mede voorstellingen uit het bezit van Serbelloni. De werken die van Lepoivre bekend zijn, gaan echter niet alleen terug op recentere data, maar verraden bovendien een andere stijl van arcering en veel classicistische details in de cartouches. Aangezien de kunstenaar van onze atlas evenwel over dezelfde positie, over dezelfde vaardigheden en vooral ook over dezelfde soort voorbeelden als Pierre Lepoivre moet hebben beschikt, is het interessant onze blik te richten op diens voorganger.

In 1593 vermeldde Pierre Lepoivre nadrukkelijk dat

5 Titelcartouche op ware grootte van de plattegrond van Nieuwpoort. Berlaymont-atlas nr. 23.

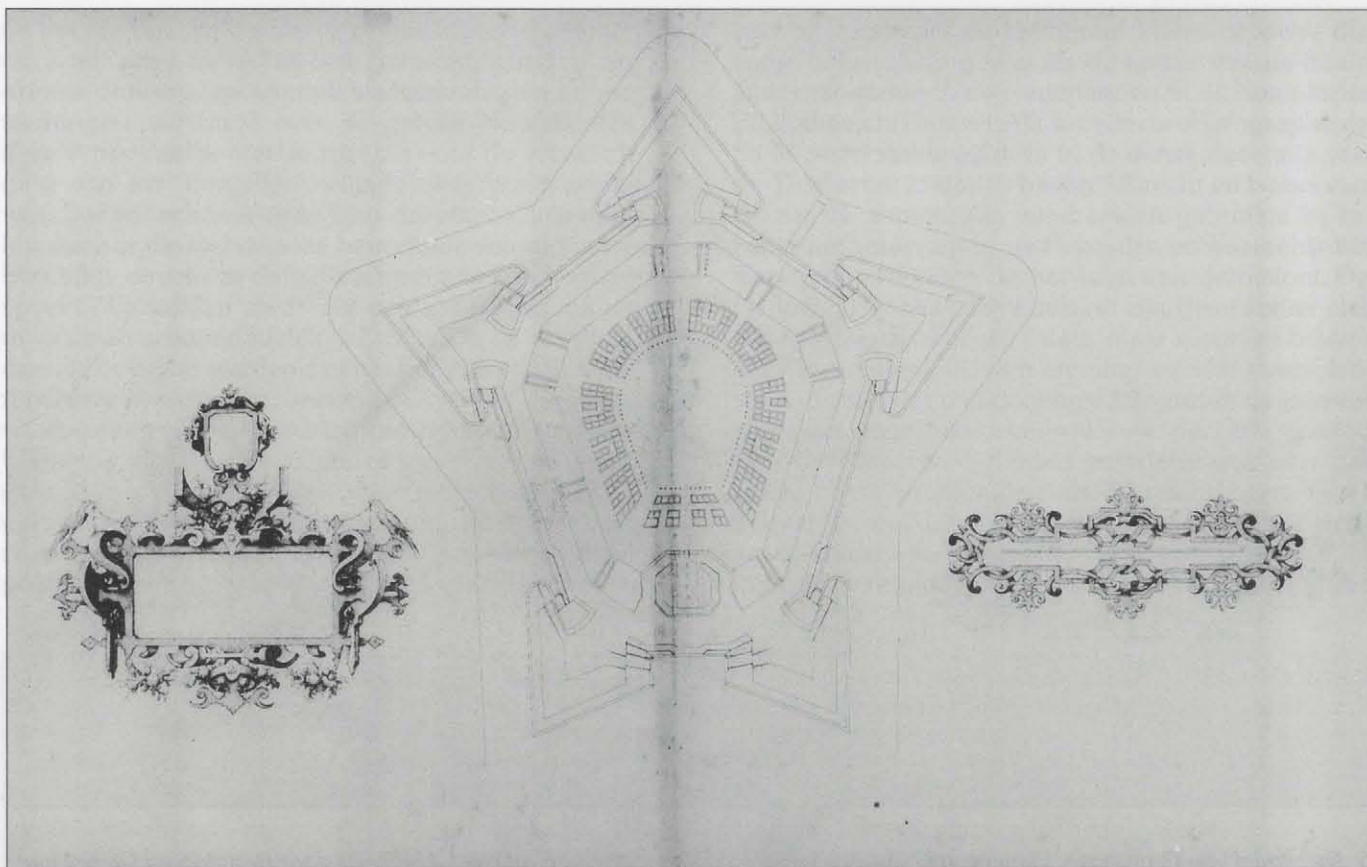
6 De citadel van Groningen. Plattegrond naar een verloren gegaan ontwerp uit circa 1569/70 door Bartolomeo Campi met een toegevoegd ontwerp voor het interieur. Berlaymont-atlas nr. 44.

hij deze functie dertien jaar daarvoor had overgenomen van 'Jacques de Breucque ayant servy du mesme estat d'architecte feu Marie, royne d'Hongrie ... qu'il avoyt faict assistant les ingénieurs de Sadicte Majesté en faysant les modelles de Philippeville, Marienbourg et Charlemont'.¹⁸ Wanneer Dubroecq deze modellen, waaronder vermoedelijk geen maquettes maar tekeningen moeten worden verstaan, maakte, vermeldt het document verder niet; wel wordt duidelijk dat hij tot aan zijn dood in 1584 een pensioen voor zijn werkzaamheden had ontvangen. Hoewel het hoogtepunt van de carrière van Jacques Dubroecq vóór het midden van de 16de eeuw lag, was hij in de jaren dat Berlaymont naar de Zuidelijke Nederlanden terugkeerde dus nog altijd actief.

Gilles de Berlaymont, zelf afkomstig uit het nabijgelegen Givet, zou zich na terugkeer richten op de versterking van plaatsen in de Maasvallei tussen Namen en Mézières. Verschillende plaatsen die in het kader van deze versterkingsstrategie in de jaren 1577-1578 zijn aandacht hadden gevraagd, komen ook achterin de atlas voor. Een voorstelling van de nieuwe vestingstad Philippeville is niet uitzonderlijk in een dergelijke atlas, maar dat geldt wel voor tekeningen van plaatsen als Bouvignes of Poilvache die ook regelmatig in de correspondentie van Hierges terugkeren.¹⁹ Aangezien Hierges in zijn laatste jaren in de grensgebieden van de Zuidelijke Nederlanden werkzaam was, lijkt het aannemelijk dat hij daar ook het initiatief nam de atlas, mede op basis van oudere tekeningen, te laten vervaardigen. Een werk dat door zijn dood abrupt tot een einde kwam, zoals blijkt uit de vele onin-

gevulde cartouches, de onvolledige maataanduidingen en de restanten van de ruitennetten. Pas na de dood van Hierges werd besloten om alle, ook de slechts gedeeltelijk voltooide, kaarten te bundelen, hetgeen vermoedelijk ook de bedoeling van de overledene is geweest.

De toegevoegde cartouches lijken het werk van een specialist die zijn inventies baseerde op prenten die in de jaren zestig in series te Antwerpen werden uitgegeven, zoals van Jacob Floris en Hans Vredeman de Vries.²⁰ (afb. 5) Wat de maker van de fortificatieplannen zelf betreft, wijzen de Franse opschriften met verbasterde namen van Nederlandse steden ook eerder in de richting van een kunstenaar uit de Zuidelijke Nederlanden. De hofkunstenaar Jacques Dubroecq, afkomstig uit Mons en vooral werkzaam in Henegouwen, komt daarvoor zeker in aanmerking. Zo richtte deze in de kathedraal van St. Omer een groot vrijstaand grafmonument op voor een telg van het beroemde geslacht De Croÿ, de schoonfamilie van Hierges.²¹ Daarnaast onderhield Hierges zeer nauwe contacten met adellijke families afkomstig uit Wallonië die Jacques Dubroecq ook voor verschillende opdrachten hadden gevraagd. De gevangene Boussu, voor wie Hierges als vervanger optrad, moet in zijn jeugd hebben rondgedwaald in het familiekaasteel dat op basis van plannen van Dubroecq tegen het einde van de dertiger jaren van de 16de eeuw was verbouwd tot een prachtig renaissance-paleis.²² Hierges' directe voorganger als stadhouder van Holland en Utrecht, Noircarmes, bemiddelde persoonlijk toen Dubroecq na de belegering van Mons

7 De citadel van Vlissingen. Plattegrond naar een definitief ontwerp uit 1571 door Bartolomeo Campi met een toegevoegd ontwerp voor het interieur. Berlaymont-atlas nr. 40.

in 1572 tijdens de bezetting door de troepen van Lodewijk van Nassau door Alva van ketterse sympathieën werd beticht en voor twee jaar gevangen zat. Dubroeuq op zijn beurt ontwierp voor Noircarmes het grafmonument in de kathedraal van St. Omer waar deze vanaf zijn dood in 1574 rust.²³

Met name de laatste opdracht is interessant omdat deze aantoont dat in de jaren kort voordat met onze atlas werd begonnen de zeventigjarige Dubroeuq nog altijd actief was. Of hij toen zelf nog het zware hakwerk verrichtte is zeer de vraag en hetzelfde geldt voor de weliswaar veel lichtere, maar zeer precieze vervaardiging van de kaarten. Hoewel uit betalingen bekend is dat Jacques Dubroeuq tekeningen heeft gemaakt is er helaas geen enkele stadsvoorstelling of fortificatiekaart van hem behouden die we met de atlas zouden kunnen vergelijken. Zelfs de beroemde tekening van het oksaal van de Waudru in Bergen (Mons) uit 1535, die over het algemeen aan Dubroeuq wordt toegeschreven, is niet met zekerheid van zijn hand.²⁴ Niettemin is deze tekening mogelijk in opdracht van Dubroeuq en in ieder geval naar aanleiding van diens ontwerpen voor enkele beelden voor het oksaal gemaakt en verdient daarom alleen al onze aandacht. Hoewel het anachronistisch is twee werken te vergelijken die met een tussenliggende periode van veertig jaar en voor verschillende doeleinden zijn gemaakt, bestaat er een opvallende gelijkenis tussen de kransen met strikken die in de zwikken van het oksaal op de tekening van 1535 zijn

afgebeeld en de decoratieve omlijstingen rondom de wapens van Filips II en van de stad Utrecht op de voorstelling van de Domstad in de atlas.²⁵ De verfijnde ornamentsvorm was weliswaar in de jaren dat de atlas werd getekend via de drukwerken van Hieronymus Cock wijd verbreid, maar kende op het moment van de vervaardiging van de oksaaltekening met de ontwerpen voor Dubroeuq's sculptuur zeker nog geen grote verspreiding. Kortom, Dubroeuq was mogelijk de ontwerper van - en in ieder geval bekend met - een ornamentsvorm die ook in de atlas voorkomt.

Indien 'maitre d'artiste' Dubroeuq daadwerkelijk door Hierges werd benaderd om op basis van de fortificatietekeningen in de collectie van Financiën een nieuwe atlas samen te stellen, is het ook niet uitgesloten dat hij dit werk gedeeltelijk of zelfs geheel uitbesteedde aan een kunstenaar die zijn vertrouwen genoot.²⁶ In het geval van een gedeeltelijke uitbesteding had Dubroeuq de hoofdlijnen van de stadsplattegronden voor zijn rekening kunnen nemen, terwijl een kunstenaar met een vaste hand de tekeningen invulde en van cartouches voorzag. Bij een volledige uitbesteding zou Dubroeuq ook de voorbeelden uit de collectie van het hof, mogelijk aangevuld met opmetingen door een ingenieur onder Hierges, aan een andere begaafde tekenaar hebben voorgelegd en alleen de supervisie over de uitvoering van de tekeningen en de ornamenten hebben behouden.

De atlas als herinnering en als studiemateriaal

Terwijl er nog veel onbeantwoorde vragen resten omtrent de opdrachtgever en vooral omtrent de makers van de atlas, geven de voorstellingen wel enige aanwijzingen omtrent het gebruik ervan. Als we de tekeningen nog eens de revue laten passeren valt ons een aantal verschillende, overigens door de atlas heen verspreide, soorten van voorstellingen op.

Allereerst zijn er de voorstellingen van belegeringen en fortificaties die met een zekere regelmaat terugkeren in atlassen en kaartenverzamelingen, zoals de belegering van Malta of de versterkingen tegen de Turken in Hongarije. Er bestaat geen enkele aanwijzing dat Hierges zelf ooggetuige van deze gebeurtenissen is geweest, maar aan de hand van deze gedetailleerde voorstellingen kon hij zich hiervan in ieder geval een beeld vormen.²⁷ Mogelijk verkreeg Hierges een aantal prenten of tekeningen van direct betrokkenen, zoals van Vitelli die hem tijdens de campagnes regelmatig had opgezocht, of indirect van Serbelloni, wiens collectie gedeeltelijk in de hofcollectie terecht moet zijn gekomen. Tenslotte konden dergelijke voorbeelden worden ontleend aan de vele geschiedwerken en atlassen met fraaie prenten, die in omloop waren.²⁸

Dan is er de grote groep van tekeningen die zich veel directer laat verbinden met Hierges' activiteiten als (plaatsvervangend) stadhouder en als leider van militaire campagnes zowel in de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden. Het betreft in enkele gevallen plattegronden van steden - zoals Arnhem -, waarvan we weten dat Hierges betrokken is geweest bij de planning van de versterkingen. In andere gevallen, zoals in de plattegronden van Oudewater, Schoonhoven en Buren met haar kasteel verwijzen kanonnen direct naar diens militaire campagnes.²⁹ Terwijl de tekeningen van Schoonhoven (gecombineerd met Nieuwpoort) en Oudewater 1575, het jaar van hun inname door Hierges vermelden, staan op enkele andere plattegronden van steden in de Nederlanden jaartallen aangegeven die niet corresponderen met het moment van de aanwezigheid van de stadhouder. Zo lezen we op de meeste gedateerde tekeningen het jaartal 1572. Het komt vooral voor op kaarten van plaatsen in Gelderland en Overijssel, waarvan Hierges reeds stadhouder was, maar bij voorbeeld ook op die in de provincie Utrecht waar hij, zoals we reeds zagen, deze functie pas twee jaar later zou gaan waarnemen. Deze voorstellingen waren vermoedelijk gebaseerd op een bestaande reeks van stadsplattegronden die Hierges liet aanvullen met een aantal nieuwe voorstellingen, direct nadat hij Schoonhoven, Nieuwpoort, Oudewater en Muiden had ingenomen.³⁰ Ook in het geval van Bouvignes en Poilvache kunnen zijn militaire ondernemingen in 1577 hem aanleiding hebben gegeven oudere kaarten te verschijnen te halen en te laten overtekenen om ze als trofeeën bij de overige stadsvoorstellingen te voegen. Vervolgens zijn er de betrekkelijk abstracte ontwerpen voor bastions en fortificaties die het geoefende oog van de officier direct op zijn waarde kon schatten.

Tenslotte is er de soort voorstellingen van ontwerpen voor de citadellen en bastions van bestaande steden. Een meer gedetailleerde vergelijking van deze voorstellingen leert ons dat ontwerpen werden hergebruikt. De tekening van de citadel van Valenciennes is een weergave van de door Bartolomeo Campi voorgestelde wijzigingen aan de bastions en de toegangspoorten.³¹ Terwijl op deze voorstelling nog fragmenten van de aansluitende stedelijke ommuring zijn aangegeven geldt dat niet voor de tekeningen van de citadellen van Groningen en Vlissingen, die als abstracte ontwerpen zonder enige verwijzing naar de bestaande situatie zijn voorgesteld. De eerste variant van de citadel van Groningen werd getekend naar een vroeg ontwerp van Bartolomeo Campi die via een andere kopie in Ferrara in Italië is overgeleverd. De tweede [afb. 6] is een unieke tekening naar diens definitieve ontwerp, waarvan tot op heden alleen voorstellingen van de contouren of studies naar details van de bastions bekend waren.³² De tekening van de citadel van Vlissingen [afb. 7] gaat eveneens terug op een ontwerp van Bartolomeo Campi, waarvan een voorstelling in de Biblioteca Nazionale van Napels bewaard wordt.³³ Hoewel de fortificaties op de eerste variant voor de citadel van Groningen identiek zijn aan die van tekening te Ferrara, toont de voorstelling in de atlas wel een ontwerp voor het interieur. De rangschikking van kwartieren voor het garnizoen verschilt echter met de inrichting van de citadel op het tweede ontwerp. Dat geldt ook voor de omtrekvorm van de kwartieren op de tekening van de citadel van Vlissingen, maar er bestaan wel duidelijke overeenkomsten in de interne organisatie van de vertrekken, met name met de tweede variant van Groningen. Aangezien deze indelingen wezenlijk verschillen van die op de tekening van de citadel van Vlissingen te Napels, lijkt het aannemelijk dat de ontwerpen voor de voorgestelde interieurs van de citadellen in de atlas niet teruggaan op ontwerpen van Bartolomeo Campi, maar later mogelijk in opdracht van Hierges zijn toegevoegd. Dit laatste gebeurde wel vaker. Zo weten we dat de bekende Duitse militaire architect Daniel Specklin experimenteerde met de ontwerp-tekening van Sebastiaan van Noyen van Philippeville door de vestingstad van een uitbreiding te voorzien.³⁴ Ook de plattegrond en perspectiefvoorstelling op de laatste kaart in de atlas zijn direct aan deze ontwerp-tekening ontleend. Doordat slechts twee bastions met tussenliggende courtines zijn weergegeven en bovendien de twee korte muurstukken in feite niet onder een rechte, maar een schuine hoek weglopen, kunnen we vaststellen dat het niet zozeer ging om een getrouwe voorstelling van Philippeville, maar om de bestudering van haar fortificatiesysteem. Deze laatste constatering is daarom vooral interessant omdat deze niet alleen blijkt geeft van een passieve historische belangstelling voor de ontstaansgeschiedenis van bepaalde versterkingen, maar tevens wijst op een actief hergebruik van oude ontwerpen door de opdrachtgever bij de bestudering van de moderne vestingbouw.

Samenvattend kunnen we stellen dat de kaarten enerzijds herinneren aan de glorieuze activiteiten van Hierges als behoedzaam planner van fortificaties en

als veroveraar zonder vrees, anderzijds zijn kosmopoliet en erudiet kennis onderstrepen. De atlas is dan ook niet alleen een verzameling van een aantal stadsplattegronden, belegeringsszenes en fortificatie-ontwerpen, maar tevens een spiegel van de interesse van een 16de-eeuwse 'soldat-gentilhomme', die zich even gemakkelijk bewoog tussen de troepen op het slagveld als tussen kunstenaars en wetenschappers aan het hof. De 'Berlaymont-atlas' weerspiegelt dat het verzamelen van fortificatiekaarten zeker niet altijd louter een zaak was van militair belang, maar ook een esthetische en wetenschappelijke betekenis kon hebben die de hoveling tegelijkertijd onderhoudend en ontspannend tijdverdrijf gaf.

NOTEN

1. Ik dank de heren N. Israel en M.J. Roos voor de gelegenheid die ze me hebben geboden om de atlas te bestuderen en voor het beschikbaar stellen van beeldmateriaal. De heer A. Plak die een voorlopige beschrijving van de atlas maakte en mij bovendien op het spoor bracht van de vermoedelijke opdrachtgever, dank ik voor zijn adviserende opmerkingen. De heer D. de Vries van de collectie Bodel Nijenhuis dank ik voor de wijze waarop hij mijn beschrijving van de kaarten in de bijlage op nauwgezette wijze in overeenstemming heeft gebracht met de daarvoor geldende regels. Zie verder *Valuable Printed Books and Manuscripts, Thursday 24th June / Friday 25th June 1993*. London: Sotheby's, 1993, blz. 68-69, nr. 117 en *17th European Antiquarian Book & Print Fair, 22-24 February 1996*. Amsterdam, 1996, blz. 19.

2. D. Lamberini heeft tijdens een congres in 1984 voor het eerst terecht vastgesteld dat deze tekeningen niet van Francesco De Marchi maar van de hand van Matteo Neroni waren. D. Lamberini, *Funzione di disegni e rilievi delle fortificazioni nel Cinquecento*. In: *L'architettura militare veneta del Cinquecento*. Milano, 1988, blz. 48-62 en idem, *Collezionismo e patronato dei Medici a Firenze nell'opera di Matteo Neroni, 'cosmografo del granduca'*. In: *Il disegno di architettura (Atti del convegno, Milano 15-18 febbraio 1988 a cura di Paolo Carpeggiani e Luciano Patetta)*. Milano, 1989. Zie verder C. van den Heuvel, 'Welke vestingen of buitenlandse steden heb ik nog niet in mijn album'. In: *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn* (1984/85), blz. 54-59 en idem, 'Papiere Bolwercken': de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen. Alphen aan den Rijn, 1991, blz. 61-64.

3. Zie hiervoor C. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken', blz. 30-34 en meer uitgebreid in idem, *Italiaanse ontwerpen voor citadellen in de Nederlanden (1567-1571)*. Het model van Paciotto versus de locatiegerichte methode van Campi. In: *Nederland-Italië. Relaties in de beeldende kunst = Artistic relations between the Low Countries and Italy 1400-1750* (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 44 (1993)), blz. 165-184.

4. S. Groenveld en J. Vermaere, *Zeeland en Holland in 1569*. Een rapport voor de Hertog van Alva. In: *Nederlandse Historische Bronnen* 2 (1980), blz. 103-107.

5. P. Baks, 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten': de dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen. In: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*. Groningen, 1994, blz. 27-52, met name blz. 31.

6. C. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken', blz. 119-129 en

idem, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 44 (1993), blz. 165-184.

7. Q. Hughes, *The Building of Malta, 1530-1795*. London, 1956 (Revised edition 1967) en verder diverse bijdragen in *Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura*. Roma, 1970. Zie ook H.W. Kruft, *Städte in Utopia. Die Idealstadt vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. München, 1989, blz. 52-67. Het meest recent Q. Hughes, *Italian engineers working for the Knights of Malta. In: Architetti ed ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*, Castella 44. Roma / Livorno, 1994, blz. 39-51.

8. Zie bij voorbeeld een prent van Peñon de Velez door de graveur Domenico Zenoi in de Collectie Bodel Nijenhuis (002-07-009). De gravure heeft een spiegelbeeldige oriëntatie ten opzichte van de tekening in de atlas. Ook zijn in de kompasroos de windrichtingen Oost en West verwisseld.

9. J. Akacha en M. Garulli, *Architetti e ingegneri militari italiani al presidio della Goletta di Tunisi (1535-1574)*. In: *Architetti ed ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*, Castella 44. Roma / Livorno, 1994, blz. 79-95.

10. Na het overlijden in januari 1572 van Karel van Brimeau, graaf van Megen, volgde Hierges hem op. Toen Hierges stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht werd, volgde Casper de Robles hem op als stadhouder van Friesland en Groningen.

11. J.W. Staats, *Arnhem in en omstreken 1572. Eene bijdrage voor Nederland tot de geschiedenis der Spaansche overheersching. Aan officiële bronnen ontleend*. Arnhem, 1872, blz. 26 en 32-34. Het vestingplan in het Archivio di Stato te Turijn toont behalve de twee bastions en de rondelen ter bescherming van de poorten, die op de kaart in de Berlaymont-atlas voorkomen, nog drie grote bastions, gedeeltelijk met teruggetrokken flanken. Vermoedelijk werd deze tekening naar de ontwerpen van Orologio getekend. Zie ook C. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken', blz. 63 en 155.

12. Zie onder andere voor de gebeurtenissen in 1574: 'Dagverhaal van Gasparus de l'Agarge, geestelijke, behoorende tot het gevolg van Gilles de Berlaymont, Heer van Hierges. Hierin vindt men bijzonderheden wegens het voorgevallene voor Zaltbommel en omstreken, ook wegens den slag op de Mokerheide mitsgaders op het einde eenige korte aantekeningen wegens het ontzet van Leyden' (Universiteitsbibliotheek te Leiden, B.P.L. 265), gedeeltelijk gepubliceerd in H.F.M. Huybers en J. Kleyntjens, *De blokade van Zaltbommel in 1574*. Arnhem, 1925.

13. Voor de gebeurtenissen tussen 1572 en 1578 bevinden zich meer dan duizend brieven in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Inv. 105 (Inventaire des lettres missives des fonds des papiers d'Etat et de l'Audience): Audience 1723/1 (1572-73), 1723/2 (1574), 1723/3 (1575), 1723/4 (1576), 1723/5 (1577/78). Zie verder Raad van State en Audiëntie 1808/4. De korte tijd die voor het archiefonderzoek beschikbaar was maakte het onmogelijk om na te gaan of deze correspondentie ook concrete verwijzingen naar de atlas bevat. Zie ook diverse brieven in E. Pouillet et C. Piot, *Correspondance du Cardinal Granvelle (1565-1585), faisant suite aux Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle*. 12 Vols. Bruxelles, 1877-1886. Verder zijn er enkele brieven over de jaren 1576-1577 gepubliceerd door J. van Vloten: Onuitgegeven brieven van Gilles de Berlaymont. In: *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden betreffende de vaderlandsche geschiedenis*. Uitgeg. door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 2de serie, dl. 4-1 (1860), blz. 264-319.

14. Algemeen Rijksarchief te Brussel, Kaarten en plannen in handschrift, N. 2705. Deze tekening is vaker gekopieerd, onder andere door D. Specklin. Voor afbeeldingen zie C. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken', afb. 78 en 103.

15. Op zijn grafschrift wordt hij onder andere Heer van Perwez, Haulte Roche, Vereulx en le Walrand, gouverneur

en kapitein-generaal van het hertogdom van Gelre, van het graafschap Zutphen en van Namen, Overijssel, Lingen, Charlemont, Philippeville en Mariembourg, raadsheer in de Raad van State van de koning en hoofd van de Financiën genoemd.

16. Vergelijk C. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'*, afb. 66.

17. F. Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604*. Alphen aan den Rijn, 1992, blz. 23.

18. R. Hedicke, *Jacques Dubroeuq von Mons. Ein niederländischer Meister aus der Frühzeit des italienischen Einflusses*. Strassburg, 1904, blz. 279-280.

19. Op de tekening met de voorstellingen van Poilvache en Bouvignes staat het jaartal 1570 vermeld. Het is mogelijk dat Hierges bij de voorbereiding van zijn versterkingscampagnes oudere tekeningen liet overtekenen.

20. Met dank aan dr. Peter Fuhring, die thans een inventarisatie van de architectuur- en ornamentprenten van het Rijksmuseum te Amsterdam voorbereidt.

21. Hierges was getrouwd met Lamberte De Croÿ. Voor kardinaal Eustache De Croÿ richtte Dubroeuq een van de belangrijkste renaissance grafmonumenten in de Zuidelijke Nederlanden op. Het werd gefinancierd door de moeder van Eustache De Croÿ, een naamgenote van Hierges' vrouw die mogelijk naar deze Lamberte was vernoemd. Zie ook R. Hedicke, *Jacques Dubroeuq*, blz. 135-144 en R. Wellens, *Jacques Du Broeuq: Sculpteur et architecte de la Renaissance*. Bruxelles, 1962, blz. 79. De vader van Hierges, Charles de Berlaymont, had samen met Adrien de Croÿ het voorlopige gouverneurschap over de Nederlanden na het vertrek van Maria van Hongarije.

22. Zie hiervoor R. Hedicke, op. cit., blz. 183-186 en R. Wellens, op. cit., blz. 79-80. Verder maakte hij een grafmonument voor Boussu's vader, Jean de Hennin, die in 1562 overleed (R. Hedicke, blz. 152-154 en R. Wellens, blz. 93-95).

23. R. Hedicke, op. cit., blz. 210-211 en R. Wellens, op. cit., blz. 79.

24. E.M. Kavalier, *The Jubé of Mons and the Renaissance in the Netherlands*. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 45 (1994), blz. 349-381, in het bijzonder blz. 351-355.

25. Met dank aan prof.dr. Krista de Jong (K.U. Leuven) die ter ondersteuning van mijn hypothese omtrent de relatie tussen Jacques Dubroeuq en de atlas mij op deze overeenkomst in ornament wees.

26. Zo is het ter vergelijking interessant dat Dubroeuq twee tekenaars Jean de Thuin en Jean Repu in 1547 kopieën liet maken van de ontwerptekening van Rombout Keldermans voor de St. Romboutstoren te Mechelen. Zie hiervoor E.M. Kavalier, op. cit., blz. 355 en noot 18. Hierboven wezen we Jacques van Noyen mede op basis van stijlverschillen tussen de atlas en diens ontwerpen af als maker van de atlas. In principe geldt hier natuurlijk, evenals bij Dubroeuq, dat originele tekeningen overgetekend zijn voor de atlas, wat verschillen in stijl zou verklaren. Niettemin noemden we nog andere bezwaren voor de hypothese van Van Noyen als maker.

27. In dit verband is het opmerkelijk dat het 'Dagverhaal van Gasparus de l'Agarge' (zie noot 12) ook een beschrijving van de strijd tegen de Turken bij Cyprus bevat.

28. Zie bijvoorbeeld de zogenaamde Lafreri-atlassen. De geschiedschrijving van Alfonso Ulloa, *Historia dell'Impresa di Tripoli di Barbaria. Della presa del Pegnon di Velez della Gomera in Africa fatte per comandamento del Serenissimo Re Catolico. Et il successo della potentissima*

armate Turchese, venuto sopra l'isola di Malta...Nuovamente in luce di Alfonso Ulloa. Alla quale sono state aggiunto dal medesimo le cose fatte in Ungheria l'anno 1566 (Venetië, 1569) is interessant voor de context waarin deze voorstellingen werden gemaakt.

29. De belangrijke plattegrond van het kasteel van Buren met een tweezijdige galerij en een bastion (vermoedelijk naar ontwerp van Alessandro Pasqualini) werd door de auteur besproken tijdens een lezing op 4 mei 1996 in Jülich georganiseerd door het Stadtgeschichtliches Museum Jülich, getiteld 'Zitadellen und Zeichnungen. Experimenten mit Entwurfzeichnungen von Festungen in den Niederlanden und in Deutschland um 1570'. Een artikel onder gelijknamige titel zal eind 1996 verschijnen in de Jülicher Forschungen, Pasqualini-Studien.

30. Op de diverse voorstellingen van steden in Gelderland en Overijssel zoals Arnhem, Doetinchem, Zutphen en Kampen treffen we een ruitennet aan, wat wijst op een verkleinde of vergrote reproductie van een andere kaart. Ook op de kaarten van IJsselstein, Vianen, Wijk bij Duurstede en Culemborg zien we sporen van het gebruik van een ruitennet. De lijnen zijn daar weliswaar verdwenen, maar in het papier zijn de doorgedrukte kwadranten nog zichtbaar.

31. Vergelijk de tekening in het Archivo General de Simancas, M. Ply D., II-3.

32. Ferrara, Biblioteca Comunale Ariostea, Man. classe I 763, n. 138. Zie C. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'*, afb. 99.

33. Napels, Biblioteca Nazionale XII.D.1 fol. 10v. Zie C. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'*, afb. 100.

34. Karlsruhe, Generallandsarchiv Hfk. Bd XVII fol. 59. Zie C. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'*, afb. 103. Over de Berlaymont-atlas en het experimentele hergebruik van ontwerptekeningen: C. van den Heuvel, 'Zitadellen und Zeichnungen' (zie noot 28).

SUMMARY

An atlas for Gilles de Berlaymont, Baron of Hierges Views of Sieges, townplans and fortification designs for a soldier-nobleman [1570-1578]

An album bought by the antiquarian bookseller Israel Rare Books/A. Asher&Co. B.V., containing 50 finely drawn manuscript town and fortification plans and views in the Netherlands, Mediterranean and Central Europe partially dated between 1570 and 1575, was probably commissioned by the Walloon nobleman Gilles de Berlaymont after a successful career as Stadholder in the Netherlands, first in 1572 of Gelderland, Overijssel, Groningen and Lingen and from 1574 onwards of Utrecht, Holland and Zeeland, as governor of Namur and Artois and finally as a financial adviser to Don Juan until his death in 1579. The atlas is on the one hand a memory of his military enterprises in the Netherlands where he conquered many Dutch cities for the Spanish king, and on the other hand can be seen as a reflection of the interests of the courtier who wanted to show off his knowledge of sieges and of modern fortifications. The hypothesis is put forward that the atlas has been made, with the help of drawings and prints of the collections of Chiappino Vitelli, Gabrio Serbelloni and of the Administration of the Finances in Brussels, by an artist in the circle of the famous sculptor and court-architect Jacques Dubroeuq at the end of his career who, according to his successor Pierre Lepoivre "architect et geographe de Sa Majesté", also had made representations of fortifications in the Southern Netherlands. The research of Dr. van den Heuvel has been made possible by a fellowship of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences.

BIJLAGE

Beschrijving van de Berlaymont-atlas

Album met 50 tekeningen in sepia op papier van belegeringsszenes, fortificatiekaarten, stadsplattegronden en vestingbouwkundige ontwerpen voorzien van cartouches op 42 dubbelbladen of uitvouwbare kaarten. Schaal in 'Le petit piedt' en opschriften in het Frans. Tekeningen gedateerd tussen 1570 en 1575 maar vermoedelijk niet voor 1578 gebonden in een perkamenten band (46,5 x 39 cm) uit de tijd met centrale ruitvormige arabeskstempels in goud op voor- en achterplaten. Goud op snee. Zonder titel. Watermerken (vrg. Piccard, Die Kronenwasserzeichen, Abt. II no. 111 en Briquet nr. 4834) waren omstreeks 1560 zowel in Italië als in Brabant (Brussel) in gebruik.

Inhoud:

[schutblad]

1. Ontwerp van een driehoekige versterking [f. 1v-2r]
[Zonder opschrift].
Schaalstok: 400 (= 15,4 cm), zonder maateenheid.
46,5 x 74 cm.
Eén cartouche.

2. Lingen en 3. Oldenzaal [f. 3v-4r].
La ville et chastiaux de Linghen 1572 [en] *La ville de Oldenzeel 1572*.
Schaalstok bij Lingen: 700 *le petit piedt* (= 7,9 cm).
46,5 x 74 cm.
Met Noordpijlen; Lingen Noordoost boven, Oldenzaal Zuid boven. Plattegronden van fortificaties. Drie cartouches, waarvan één leeg. Oldenzaal getekend op ruitennet.

4. Zwolle [f. 5v-6r].
La ville de Swolle 1572.
Schaalstok: 1000 *le petit piedt* (= 11,2 cm).
46,5 x 74 cm.
Met Noordpijl; Zuidzuidoost boven.
Plattegrond van fortificaties met wegenloop in directe omgeving. Twee cartouches. Getekend op ruitennet.

5. Oudewater [f. 7v-8r].
La ville de Oudewater 1575.
[Zonder schaalstok].
46,5 x 75 cm.
Met Noordpijl; Zuidwest boven.
Plattegrond van fortificaties met daarbuiten een belegering. Eén cartouche.

6. Belegering van Malta [f. 9v-10r].
[Zonder opschrift].
Schaalstok: 10 [= 3,5 cm], zonder maateenheid.
89,5 x 74 cm, gevouwen 45,5 x 37,5 cm.
Met kompasroos. Belegering van Malta door de Turken in 1565. Drie cartouches, waarvan twee leeg. La Valletta is nog niet gebouwd.

7. Ontwerp voor een bastion [f. 11v-12r].
[Zonder opschrift].
[Zonder schaalstok].
46,5 x 75 cm.
Geen cartouche.

8. Ontwerp voor een zeshoekige versterking [f. 13v-14r].
[Zonder opschrift].
[Zonder schaalstok].
46,5 x 74 cm.
Geen cartouche.

9. Utrecht [f. 15v-16r].
La ville chastiaux et faulbourg d'Utrecht 1572.
Twee schaalstokken: 500 *Le petit piedt* (= 6,7 cm) en 1000 (= 6,5 cm), zonder maateenheid.
63 x 100 cm, gevouwen 45 x 37,5 cm.
Oostnoordoost boven. Stadsplattegrond met kasteel Vredenburg. Twee cartouches en de wapens van Filips II en van de stad Utrecht in kransen met strikken. Getekend op ruitennet.

10. La Goletta [f. 17v-18r].
[Zonder opschrift].
Schaalstok: 10 (= 10,7 cm), zonder maateenheid.
74 x 91,5 cm, gevouwen 46 x 37,5 cm.
Kompasroos met letters NTML; Noordwest boven.
Plattegrond met perspectivische elementen, vooral in de rand met fantasie-architectuur. Drie cartouches, waarvan twee leeg.

11. Wageningen [f. 19v-20r].
La ville de Wagheninghe 1572.
Schaalstok: 500 (= 9,8 cm), zonder maateenheid.
46,5 x 75 cm.

Noordpijl met letters ABCD; Zuidoost boven. Plattegrond van fortificaties van de stad en het kasteel. Eén cartouche.

12. Tiel [f. 22r].
La ville de Tilt 1572.
[Zonder schaalstok].
46,5 x 37,5 cm.

Noordpijl; West boven. Plattegrond van fortificaties. Twee cartouches, waarvan één leeg. Met aanduiding van de directe omgeving.

13. Arnhem [f. 23v-24r].
La ville d'Arnhem. 1572.
Schaalstok: 500 *le petit piedt* (= 6,3 cm).
46,5 x 75 cm.

Noordpijl; Zuid boven. Plattegrond van fortificaties. Twee cartouches. Met gearceerde aanduiding van de Rijn. Getekend op ruitennet.

14. Doesburg en 15. Doetinchem [f. 25v-26r].
La ville de Dousburg. 1574. [en] *La ville de Dotecum 1574*.
Schaalstok: 800 *le petit piedt* (= 7,9 cm).
46,5 x 75 cm.
Noordpijlen; Noordwest boven. Plattegronden van fortificaties. Vijf cartouches, waarvan twee leeg. Met gearceerde aanduiding van de Oude IJssel. Doetinchem getekend op ruitennet.

16. Groenlo en 17. Lochem [f. 27v-28r].
La ville de Grolle. 1572 [en] *La ville de Locchem. 1572*.
Schaalstok: 800 *le petit piedt* (= 9 cm).
46,5 x 75 cm.
Noordpijlen; Zuidwest boven. Plattegronden van fortificaties met gearceerde aanduiding van waterlopen. Drie cartouches.

18. Zutphen [f. 29v-30r].
La ville de Zutphen. 1572.
Schaalstok: 500 *le petit piedt* (= 5,6 cm).
46,5 x 74,5 cm.
Noordpijl; Noord boven. Plattegrond van fortificaties met gearceerde aanduiding van de IJssel. Drie cartouches, waarvan één leeg. Getekend op ruitennet.

19. Kampen [f. 31v-32r].
La ville de Campen. 1572.
Schaalstok: 1000 *le petit piedt* (= 11,2 cm).
46,5 x 74,5 cm.

Noordpijl; Zuidwest boven. Plattegrond van fortificaties met gearceerde aanduiding van de IJssel. Twee cartouches. Getekend op ruitennet.

20. Niet geïdentificeerd [f. 33v-34r].
[Zonder opschrift].
[Zonder schaalstok].
46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond van een versterking in bergachtig gebied met perspectivische elementen in de rand. Eén cartouche, leeg.

21. Niet geïdentificeerd [f. 35v-36r].
[Zonder opschrift].
[Zonder schaalstok].
46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Versterkte plaats met ronde torens aan zee. Eén cartouche, leeg.

22. Schoonhoven en 23. Nieuwpoort [f. 37v-38r].
La ville de Schoenhove 1575 [en] *Le fort de Nieuport 1575*.
Met vermelding van maateenheid: *le petit piedt*, maar zonder schaalstok.
46,5 x 74,5 cm.
Noordpijlen; Oostnoordoost boven. Plattegronden van de for-

tificaties met belegering, met gearceerde aanduiding van de Lek. Vier cartouches, waarvan twee leeg.

24. Wenen [f. 39v-40r].

[Zonder opschrift].

Met schaalstok, maar zonder getallen of maateenheid.

46,5 x 74,5 cm.

Zuid boven. Plattegrond van fortificaties. Twee lege cartouches.

25. Gibraltar [f. 41v-42r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 1000, zonder maateenheid.

46,5 x 74,5 cm.

West boven. Belegering door Turken. Drie cartouches, waarvan twee leeg.

26. Niet geïdentificeerd [f. 44r].

[Zonder opschrift].

Schaal niet van toepassing.

46,5 x 37,5 cm.

Gezicht op gebouw (klooster?) op bergtop. Eén cartouche, leeg.

27. Niet geïdentificeerd [f. 45v-46r].

[Zonder opschrift].

[Zonder schaalstok].

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Versterking aan zee, met moderne bastions. Eén cartouche, leeg. Getekend op ruitennet.

28. Komárno (Slowakije) [f. 47v-48r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok, zonder getallen en maateenheid.

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond van fortificaties met gearceerde aanduiding van de Donau en de Vah. Met twee cartouches, waarvan één leeg.

29. Győr/Raab/Ivarin (Hongarije) [f. 49v-50r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 (= 5,4 cm), zonder maateenheid.

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond van fortificaties met gearceerde aanduiding van de Donau. Met twee cartouches, waarvan één leeg.

30. Niet geïdentificeerd [f. 51v-52r].

[Zonder opschrift].

Schaal niet van toepassing.

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Gezicht in vogelvlucht op een plaats met palmen en twee forten op de Noord-Afrikaanse(?) kust. Met één cartouche, leeg.

31. De citadel van Valenciennes [f. 53v-54r].

La citadelle de Valenciennes 1572.

Schaalstok: 500 *Le petit piedt* (= 14,3 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond naar het ontwerp van Bartolomeo Campi. Twee cartouches.

32. De citadel van Groningen [f. 55v-56r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 *Le petit piedt* (= 11,9 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond naar een niet uitgevoerd ontwerp van Bartolomeo Campi met toevoeging van een ontwerp voor het interieur van de citadel. Twee cartouches, waarvan één leeg.

33. Elburg [f. 57v].

La ville de Elbourg 1573.

Schaalstok: 700 *Le petit piedt* (= 7,9 cm).

46,5 x 37,5 cm.

Noordpijl; West boven. Plattegrond van fortificaties. Twee cartouches.

34. IJsselstein en 35. Vianen [f. 59v-60r].

La ville et chastiaux d'Ysselstein 1572 [en] *La ville et chastiaux de Viane* 1572.

Opgave van maateenheid: *le petit piedt*, zonder schaalstok.

46,5 x 74,5 cm.

Noordpijlen; IJsselstein Zuidwest boven, Vianen Zuidzuidoost boven. Plattegrond van de fortificaties en de kastelen met gearceerde aanduiding bij Vianen van de Lek. Vier cartouches waarvan één leeg.

36. Wijk bij Duurstede [f. 61v].

La ville de chasteau de Wicq te Deurstede 1572.

[Zonder schaalstok].

46,5 x 37,5 cm.

Noordpijl; Noordnoordwest boven. Plattegrond van fortificaties en kasteel. Eén cartouche.

37. Culemborg [f. 63v-64r].

La ville et chastiaux de Culenbourg 1572.

Schaalstok: *le petit piedt*, zonder maateenheid; met hulplijnen voor een schaalstok.

46,5 x 74,5 cm.

Noordpijl; Noordoost boven. Plattegrond van fortificaties en kasteel met gearceerde tekening van de Lek. Twee cartouches. Getekend op ruitennet.

38. Muiden en 39. Weesp [f. 65v-66r].

[Zonder opschriften].

Schaalstok: 1000 (= 11 cm), zonder maateenheid.

46,5 x 74,5 cm.

Muiden Noord boven, Weesp Zuidoost boven. Plattegronden van fortificaties van beide steden en van het Muiderslot, met gearceerde tekening van de Vecht. Vijf cartouches, waarvan vier leeg.

40. De citadel van Vlissingen [f. 67v-68r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 *le petit piedt* (= 11,9 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond naar het ontwerp van Bartolomeo Campi, met toevoeging van een ontwerp voor het interieur. Twee cartouches, waarvan één leeg.

41. Ibiza en Formentera [f. 69v-70r].

[Zonder opschrift].

[Zonder schaalstok].

46,5 x 75 cm.

West boven; de vier hoofdwindrichtingen aangegeven met de letters: TLMP. Schetskaart met de omtrekken van de eilanden. Eén cartouche, leeg. Getekend op ruitennet.

42. Peñon de Velez [f. 71v-72r].

[Zonder opschrift].

Schaal niet van toepassing.

46,5 x 74,5 cm.

Belegeringsscene in vogelvlucht met strijd tegen de Turken, gezien vanaf zee. Twee lege cartouches.

43. Peñon de Velez [f. 73v-74r].

[Zonder opschrift].

Schaal niet van toepassing.

46,5 x 74,5 cm.

Belegeringsscene in vogelvlucht met strijd tegen de Turken, gezien vanaf land. Twee lege cartouches.

44. De citadel van Groningen [f. 75v-76r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 *le petit piedt* (= 11,9 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Oriëntatie niet aangegeven. Plattegrond naar het definitieve ontwerp door Bartolomeo Campi, met toevoeging van een ontwerp voor het interieur dat verschilt van dat in nr. 32. Twee cartouches, waarvan één leeg.

45. Bouvignes en 46. Poilvache [f. 77v-78r].

La ville de Bouigne 1570 [en] *La ville de Poluache* 1570.

Twee schaalstokken: 500 *le petit piedt* (= 9,8 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Bouvignes Zuidwest boven, Poilvache Noordoost boven. Plattegronden van fortificaties met perspectivische elementen en gearceerde tekening van de Maas. Twee cartouches.

47. Wageningen [f. 79v-80r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 (= 9,8 cm).

46,5 x 74,5 cm.

Noordpijl met letters ABCD; Zuidoost boven. Plattegrond van fortificaties op dezelfde schaal als kaart nr. 11; eveneens dezelfde, maar hier lege cartouche.

48. Buren [f. 82r].

[Zonder opschrift].

[Zonder schaalstok].

46,5 x 37 cm.

West boven. Plattegrond van fortificaties van de stad en het kasteel, met enkele kanonnen die verwijzen naar de belegering in 1575. Eén cartouche, leeg.

49 en 50. Plattegrond en perspectiefvoorstelling van bastions [f. 83v-84r].

[Zonder opschrift].

Schaalstok: 500 (= 9 cm).

Oriëntatie niet aangegeven. Ontleend aan het ontwerp van Philippeville door Sebastiaan van Noyen uit 1555. Met één cartouche.

[schutblad].

ISRAEL Rare Books

Ons antiquariaat (voorheen Nico Israel Rare Books te Amsterdam)
is als vanouds gespecialiseerd in

**ATLASSEN-ZELDZAME KAARTEN
REIZEN-TOPOGRAFIE**

*U bent welkom, na telefonische afspraak,
op ons nieuwe adres:*

HET BRAAMBOS
Zeeweg 264
1971 HJ IJmuiden
Telefoon 0255-523839
Fax 0255-510352
E-mail asher@euronet.nl

Zojuist verschenen en op aanvraag verkrijgbaar:

CATALOGUE 26
**RARE AND IMPORTANT
BOOKS AND ATLASES**

ISRAEL Rare Books is a division of A. Asher & Co. B.V.

Henk Schaftenaar

De Krijgsspelkaart van Amersfoort en omgeving

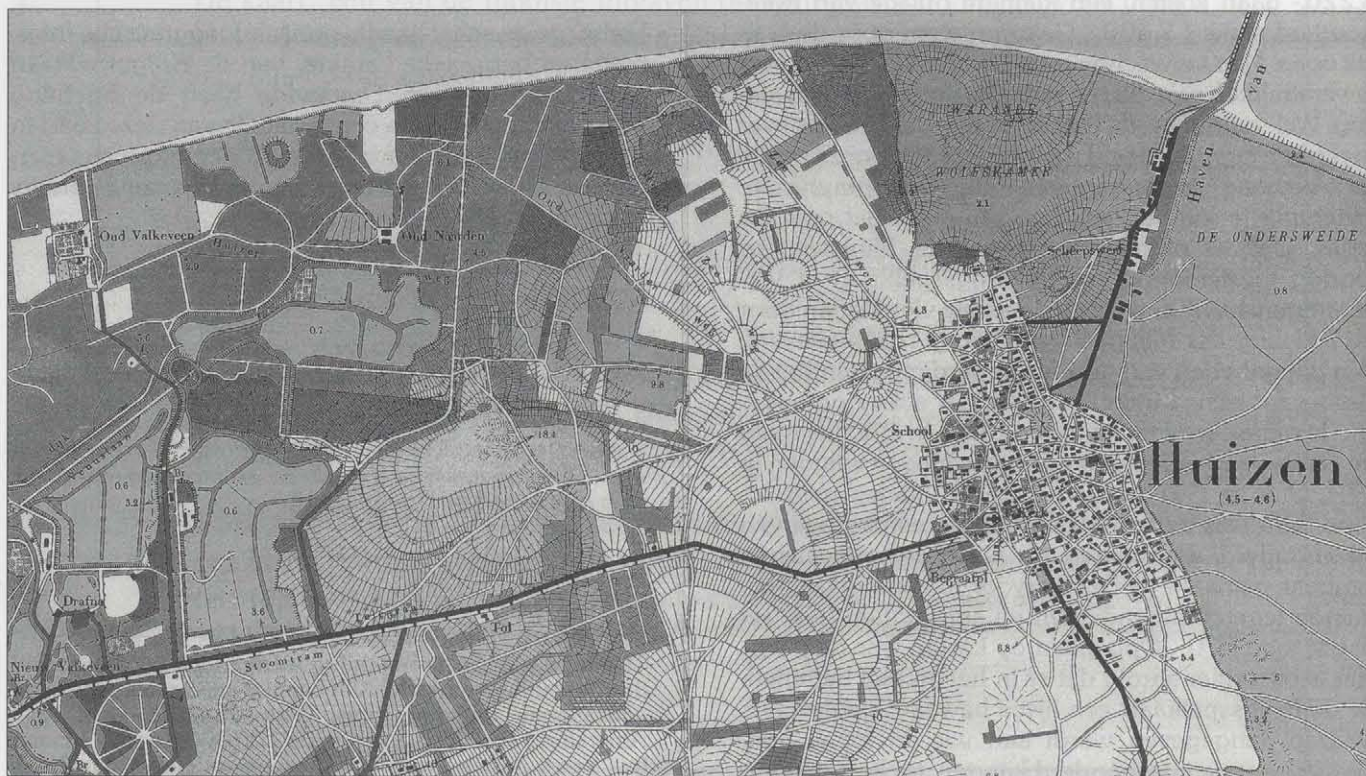
Inleiding

Onlangs werd ik de gelukkige eigenaar van zesentwintig kaartbladen waarop een deel van de Utrechtse Heuvelrug en Eemland afgebeeld staan. De bijzonder fraai ingekleurde kaarten, formaat 40 x 50 centimeter (met marge 50 x 60 centimeter), zijn op steen gelithografeerd en hebben een schaal van 1:10.000. Naast de nauwkeurige weergave van het reliëf door middel van hoogtelijnen en tranches zijn vrijwel alle landschappelijke elementen weergegeven. Het jaar van vervaardiging, de naam van de maker en/of de uitgever, alsmede de reden waarom ze gemaakt zijn, worden echter nergens op de kaart vermeld.

Geschiedenis

Op het eerste gezicht was het duidelijk dat de kaarten omstreeks 1910 gemaakt moesten zijn. Navraag bij de Topografische Dienst leerde dat het bladen waren die hoorden bij de geheime *Krijgsspelkaart van Amersfoort en Omgeving*. Veel meer was er over de kaart niet bekend. Ook in de literatuur is weinig over krijgsspelkaarten te vinden. De enige aangetroffen, verwante tekst werd geschreven door Koeman. Hij schrijft dat er verschillende kaarten geweest zijn die een functie bij het (militaire) onderwijs gehad hebben.

Koeman noemt in totaal zeven uitgaven die in de periode 1841 tot 1909 verschenen en die gebruikt moeten zijn om er het 'oorlogsspel mee te spelen'. Alle door Koeman gemelde kaarten zijn getekend op een veel kleinere schaal (1:100.000 en 1:200.000) dan de kaart die hier centraal staat (1:10.000). Naast de zeven 'nieuw vervaardigde' kaarten die Koeman beschrijft, bestond er nog een andere methode om aan kaarten te komen die gebruikt konden worden bij militaire oefeningen binnenskamers. Hiertoe werden de bladen van de *Topographischen en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* op de schaal 1:50.000 langs fotografische weg vergroot tot een schaal van meestal 1:8.000. De details die je bij een dergelijke schaal zou mogen verwachten staan er dan vanzelfsprekend niet op. Dit was bij de binnenskamers militaire oefeningen, zeker als men op de kaart in heuvelachtig terrein opereerde, een handicap. Slechts bij een nauwkeurige voorstelling van het terrein zou antwoord gegeven kunnen worden op alle bij een oefening voorkomende vragen. De uitvergroete 1:50.000-bladen gaven hiertoe te weinig informatie en de kaarten die Koeman noemt (1:100.000 en 1:200.000), zullen ook niet gedetailleerd genoeg geweest zijn. Er was dus reden om een nieuwe, meer gedetailleerde kaart te maken die gebruikt zou kunnen worden bij het militaire onderwijs. Het tekenwerk zou worden opgedragen aan de officieren der Militaire Verkenningen die daar een opleidingscursus volg-

Detail van blad 1 (Huizen en omgeving) van de Krijgsspelkaart van Amersfoort en Omgeving, schaal 1:10.000 (1907-1913).

den. Het zou voor hen een uitstekende oefening worden in het terreintekenen. Dit werd de *Krijgsspelkaart van Amersfoort en Omgeving*. Het is wel duidelijk dat deze nieuwe kaart niet behoort tot de uitvergroete bladen van de TMK 1:50.000-serie. Ook wordt hij niet bij Koeman genoemd. Wilde ik er meer over te weten komen dan betekende dit dat er gezocht zou moeten worden in het archief van de Topografische Dienst dat in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bewaard wordt. Via de voorlopige plaatsingslijst van dit archief trof ik een omslag aan met de titel *Krijgsspelkaart, 1908-1909*². Uit de bewaarde stukken blijkt dat de geschiedenis van deze krijgsspelkaart begint in 1907, toen de Chef van de Generale Staf, de Luitenant-Generaal Kool mondeling opdracht gaf aan de Directeur der Militaire Verkenningen een nieuwe krijgsspelkaart te ontwerpen. Ook lezen we dat er door de Afdeling der Militaire Verkenningen twee kaartbladen getekend zijn van een gebied nabij Hilversum. Dat stuk is gedateerd 6 mei 1908. De vraag is echter of ze gedrukt kunnen worden. Die vraag wordt gesteld aan de daartoe bevoegde autoriteiten. Reeds één dag later, op 7 mei, komt er een antwoord. De directeur van de Topographische Inrichting laat weten dat er wat hem betreft geen bezwaar bestaat. Bij zijn dienst kan deze krijgsspelkaart langs *Photolithographischen weg* in kleur gereproduceerd worden. Nog in hetzelfde jaar worden de ontwerpen voor de kaart aan de Chef van de Generale Staf aangeboden. De nieuwe ontwerpen op de schaal 1:10.000 bleken een succes. De Hoofden van de Inrichtingen voor Militair Onderwijs waren er unaniem enthousiast over en op 9 oktober 1908 liet de Chef van de Generale Staf zich informeren over de kosten. Een oplage van vijfhonderd exemplaren zou f 3.220,- gaan kosten, een kleinere oplage van tweehonderd stuks f 2.500,-. Gekozen werd voor de laatste optie. Men verwachtte ruim honderd complete sets te verstrekken aan allerlei militaire autoriteiten en staven. Wel vond men de kosten hoog. Die zouden over meerdere jaren verdeeld moeten worden om ze onder de gewone uitgaven van de Topographische Inrichting te kunnen laten vallen. Zo is het ook gegaan. Op 30 oktober 1908 gaf de Minister van Oorlog toestemming om de krijgsspelkaart te vervaardigen. In 1909 werden de eerste vier bladen door de Afdeling der Militaire Verkenningen aangeleverd. Werkzaamheden van dringende aard maakten het de Topographische Inrichting in dat jaar echter onmogelijk de reproductie ter hand te nemen. In 1910 kwamen de eerste vier bladen gereed. Zeven bladen volgden in 1911. Ook in 1912 werden er zeven bladen gedrukt. Eind 1913 was de hele kaart klaar in een oplage van tweehonderd exemplaren en werd het verschijnen kenbaar gemaakt bij de daarvoor in aanmerking komende legercommandanten en staven. Een hele set kostte toen f 20,-. Opgeplakt op karton was dit f 35,-. Het is bijzonder aardig dat er in het archief betreffende de Krijgsspelkaart een lijstje bewaard gebleven is waarop aangegeven wordt aan wie, in totaal honderdvijf van de tweehonderd kaarten, ter beschikking gesteld werden (het is overigens niet duidelijk waar de overige vijftien negentig exemplaren gebleven zijn). Deze verdeling werd gemaakt werd door de Chef van

de Generale Staf op 17 oktober 1908. Hij luidt als volgt:

Staat aangevende de autoriteiten, staven enz. wie een of meer exemplaren der krijgsspelkaart worden verstrekt:

<i>Chef van den Generalen Staf</i>	1	Exemplaar
<i>Inspecteur Generaal der Artillerie</i>	1	"
<i>Commandant van het veldleger</i>	1	"
<i>Divisie Commandanten: 4 x 1</i>	4	"
<i>Inspecteur der Infanterie</i>	1	"
<i>Inspecteur der Cavalerie</i>	1	"
<i>Inspecteur der Bereden Cavalerie</i>	1	"
<i>Inspecteur van den Geneesk.</i>		
<i>Dienst der landmacht</i>	1	"
<i>Regimentsstaven der Infanterie: 12 x 1</i>	12	"
<i>Bataljonsstaven der Infanterie: 48 x 1</i>	48	"
<i>Koloniale Reserve</i>	1	"
<i>Instructie Bataljon</i>	1	"
<i>Regimenten Huzaren: 4 x 2</i>	8	"
<i>Depots der Huzaren: 2 x 1</i>	2	"
<i>Eskadron Ordonnansen</i>	1	"
<i>Regimenten Veld-Artillerie: 4 x 2</i>	8	"
<i>Korps Rijdende Artillerie</i>	1	"
<i>Korps Pontonniers</i>	1	"
<i>Regiment Genietroepen</i>	1	"
<i>Hoogere Krijgsschool: [2 x 1]</i>	2	"
<i>Koninklijke Militaire Academie: [4 x 1]</i>	4	"
<i>Cadettenschool: [2 x 1]</i>	2	"
<i>Hoofdcursus te Kampen: [2 x 1]</i>	2	"

Totaal 105 Exempl.

Een herdruk in kleine oplage

Vanwege de schat aan (historisch-)geografische informatie en het unieke karakter van de *Krijgsspelkaart van Amersfoort en Omgeving* heeft de Stichting Vijverberg te Naarden een facsimile van deze kaart in zesentwintig bladen uitgegeven. Meer informatie hierover treft U aan in de vorm van een advertentie elders in dit nummer van *Caert-Thresoor*.

NOTEN

1. C. Koeman, *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland, zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn, 1983. Hfdst. 12, De militaire kartografie in de 19e eeuw, blz. 202.
2. ARA Den Haag, *Voorlopige plaatsingslijst van het archief van de Topografische Dienst en rechtsvoorgangers*, nr. 167: *Krijgsspelkaart, 1908-1909*.

SUMMARY

The War-game-map of Amersfoort and its surroundings. The Topographische Inrichting made in the second half of the 19th and in the early 20th century several maps with an educational military goal. The *Krijgsspelkaart van Amersfoort and Omgeving* (scale 1:10.000) is one of these. It is a very detailed map and presents an enormous lot of important (historical-)geographical information. Research learned that it was compiled in the period 1907-1913 and that twohundred copies of this map in twenty-six coloured sheets had been printed.

Facsimile-uitgave van

**DE KRIJGSSPELKAART
VAN
AMERSFOORT EN OMGEVING
(1910-1913)**

schaal 1 : 10.000

**26 kaartbladen van 50 x 60 cm
in full-color
op 250 grams papier
in een portefeuille
f 390,-**

losse bladen f 20,-

De kaart, één van de mooiste uitgaven op kartografisch gebied, verscheen in 1913 in een oplage van 200 exemplaren en was bedoeld voor militaire oefeningen binnenskamers.

De krijgsspelkaart bevat de volgende bladen: 1. Naarden-Huizen, 2. Blaricum-Laren, 3. Hilversum-Laren, 4. De Vuursche, 5. Maartensdijk, 6. Bilthoven, 7. De Bildt, 8. Gooise Maatlanden, 9. Eemnes Buiten, 10. Eemnes Binnen, 11. Baarn, 12. Soest, 13. Soesterberg, 14. Zeist-Austerlitz, 15. Spakenburg, 16. Bunschoten, 17. Zeldert-Zevenhuizen-Coelhorst, 18. Amersfoort, 19. Oud Leusden, 20. Piramide van Austerlitz, 21. Nijkerkerpolder (Ark), 22. Nijkerkerpolder (Holk), 23. Hoogland-Buurtsdijk, 24. Amersfoort-Hoevelaken, 25. Hamersveld, 26. Woudenberg.

Voor meer informatie, zoals gegevens over de geschiedenis van de kaart, een bladwijzer en bestellingen, kunt U zich wenden tot **Henk Schaftenaar** tel. (035) 694 68 60 van de Stichting VIJVERBERG, Gansoordstraat 16, 1411 RH Naarden.

Restauratie-Atelier Helmond B.V.

voor restauratie en conservering van
papier, leer en perkament

- boeken in leer en perkament
- charters en zegels
- prenten en tekeningen
- kaarten en affiches
- massaconservering
- vrijblijvende offertes

ondersteuning bij calamiteiten

- 24 uur bereikbaar bij brand- en waterschade

06-575.896.31

Panovenweg 40, 5708 HR HELMOND (NL)
Tel: 0492 - 553990 Fax: 0492 - 552442

Diederick Wildeman

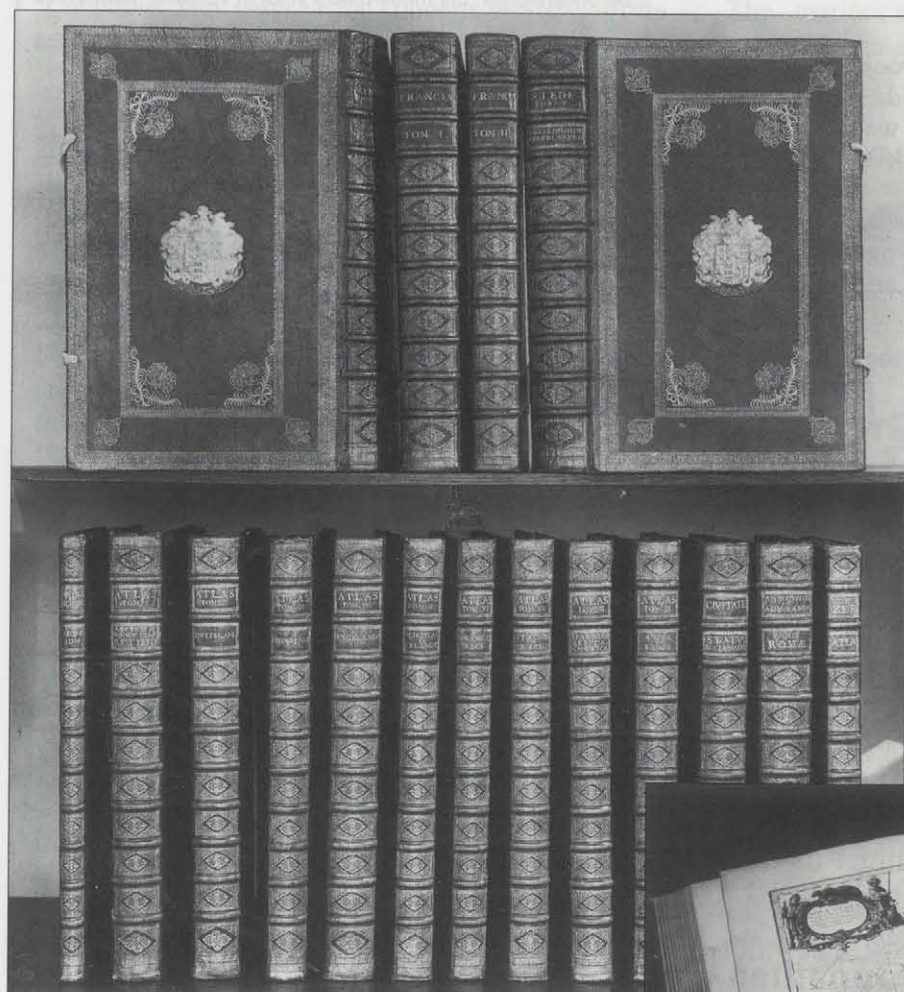
De 'Atlas Van Loon' in het Scheepvaartmuseum

Op 1 november 1995 werd bij Sotheby's in New York een Franse uitgave van de zee-atlas van Janssonius geveild. Op zich is dit geen vermeldenswaardige gebeurtenis. In dit geval was er echter meer aan de hand. Deze atlas, de *Atlas, contenant une parfaite description du monde matitime ou Hydrographie générale de toute la Terre*, Amsterdam, Johannes Janssonius, 1657 (Koeman, *Atlantes Neerlandici* Me 173A), blijkt een deel te zijn van een van de kostbaarste atlassen-verzamelingen van Nederland, de zgn. Atlas Van Loon. Deze atlasverzameling bestaat uit een serie schitterend uitgevoerde atlassen, die hebben toebehoord aan de Amsterdamse patriciër Frederik Willem van Loon (1644-1708). Van Loon was een zeer rijke Amsterdammer met een hoge functie bij de wisselbank, bovendien was hij lid van de vreed-

schap. De atlassen uit de collectie van Van Loon zijn makkelijk herkenbaar. De delen zijn gebonden in de meest luxueus denkbare uitvoering; in rood marokijn leder, met goud stempel. Het wapen van Van Loon met zijn lijfspreuk is midden op het voorplat ook in goudstempel uitgevoerd. Uiteraard zijn de kaarten in de atlas gekleurd en met goud gehoogd. De banden van de 'Atlas Van Loon' zijn vervaardigd door de beroemde Nederlandse binder, Albert Magnus (1642-1689).

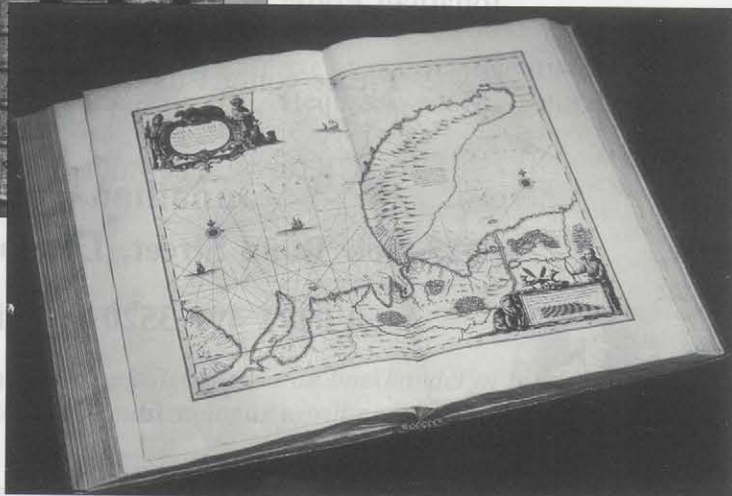
Van de Atlas Van Loon zijn thans 24 banden bekend. Zeventien banden daarvan bevinden zich in de bibliotheek van het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam. De verzameling in het omvat de negen delen van de Nederlandse editie van de Blaeu-atlas (Bl 57), de beide stedenboeken van de Nederlanden

(Bl 70-71), en de stedenboeken van Italië (Kerkelijke staat en Napels; Bl 72-74), twee delen over Frankrijk en Zwitserland van de Franse uitgave van de *Atlas Maior* (Bl 58, delen 7 en 8), ook alle van Blaeu. Deze zestien delen werden door Van Loon bewaard in een kabinet van olijfhout. Als zeventiende deel is toegevoegd de *Zee-atlas ofte Water-Wereld* van Pieter Goos (Goos 1A), aangezien Blaeu nooit een zeeatlas heeft uitgegeven. Deze zeventien atlassen dankt het museum aan de bekende verzamelaar Anton Mensing (1866-1936). Mensings verzameling kostbare boekbanden bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, een groot deel van zijn verzameling atlassen en werken over geografie en reizen bevindt zich in het Nederlands Scheepvaartmuseum en vormt daarmee de basis van de bibliotheekcollectie. Van de verzameling

De complete Atlas-Van Loon in het Nederlands Scheepvaartmuseum

De kaart van Nova Zemla en omgeving in de zeeatlas van Janssonius.

G.J.D. Wildeman is bibliothecaris van het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam.

Mensing verscheen in 1923 een catalogus in twee delen.

Er waren nog zeven boeken van Van Loon buiten het Nederlands Scheepvaartmuseum bekend. Vier bevinden zich in bibliotheken, en drie waren er in particulier bezit. Het betreft Sanderus, *Flandria illustrata* deel II uit 1644 (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag), Barlaeus, *Rerum per octennium* uit 1644 (particulier), Janssonius *Atlas du monde maritime* (thans in het Scheepvaartmuseum) en *Théâtre du Monde VI contenant le vieil monde* (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek), resp. delen 5 en 6 van Janssonius' Franse *Atlas Novus*, Goos *Nieuwe groote zeespiegel* (1641) (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) en Blaeu's *Theatrum Sabaudiae ducis* in twee delen (1682) (particulier). Deel vijf was deze Franse zeeatlas van Janssonius. Deze atlas bevond zich in de verzameling van de Duitser Otto Schäfer. Het Museum heeft een fonds bereid gevonden het leeuwedeel van de benodigde middelen te verschaffen. De atlas is nu een bruikleen van dit fonds en is daarmee het achttiende deel uit de Atlas Van Loon in de bibliotheek van het Scheepvaartmuseum.

De 'Atlas Van Loon' is een zeer goed voorbeeld van de grote waarde die er in de zeventiende eeuw aan een atlasverzameling werd gehecht en waar nu nog het grote prestige van het 'grote publiek' voor 17de-eeuwse atlassen vandaan komt.

Literatuur

H. de la Fontaine Verwey, De binder Albert Magnus en de verzamelaars van zijn tijd. - In: *Uit de wereld van het boek II: Drukkers, Liefhebbers en Piraten in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Nico Israel, 1976. Blz. 147-169.

C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1967-71.

Verzameling-Mensing in het Scheepvaartmuseum Amsterdam. Amsterdam, 1923.

ACANTHVS PRIJS

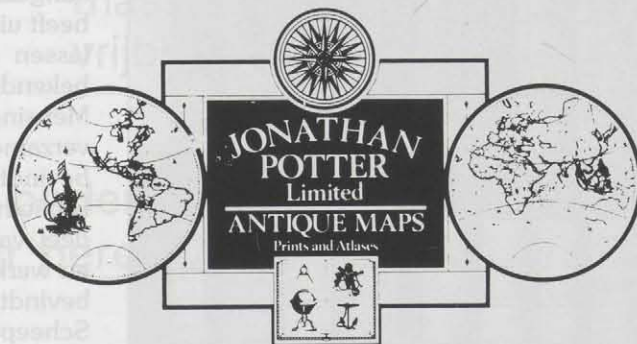
Het Bestuur van de Stichting ACANTHVS heeft besloten de ACANTHVS Prijs 1996 toe te kennen aan de Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer.

De uitreiking zal plaatsvinden op vrijdag 29 november 1996 bij Antiquair Van Rossum & Co., in het Geelvinck-Hinlopen Huis, Herengracht 518 te Amsterdam.

De prijs, een bedrag van f 5000,—, voor een opmerkelijke prestatie op historisch-kartografisch gebied, zal in ontvangst worden genomen door prof. dr. ir. C. Koeman, voorzitter van de Stichting.

De bijeenkomst, die mede plaats vindt in verband met het feit dat de directeur van Uitgeverij Canaletto, de heer A. Vis, dit jaar 65 jaar geworden is begint om 16.00 uur en wordt gevolgd door een receptie.

Belangstellende lezers van Caert Thresoor worden in de gelegenheid gesteld deze bijeenkomst bij te wonen, uitsluitend indien zij zich daartoe tevoren **schriftelijk** aanmelden bij de secretaris van de Stichting ACANTHVS, adres: Boerhaavelaan 32, 2334 EP LEIDEN.

Jonathan Potter Ltd., buys and sells rare and interesting maps
of all parts of the world.

Please contact us for catalogues and stock-lists.

Jonathan Potter Ltd.,

125 New Bond Street, London W1Y 9AF, England

tel 0171 491 3520

fax 0171 491 9754

BELANGRIJKE UITGAVEN OP KARTOGRAFISCH GEBIED

Ph. Allen

Atlas der Atlassen. Kaartenmakers en hun wereldbeeld. Nederlandse bewerking: Peter van der Krogt Rijk geïllustreerd. 160 p.
ISBN 90 6194 168 7 f 99,-

Covens & Mortier

Stock catalogues of maps and atlases. The 'Catalogus van verscheyde koopere platen' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes géographiques' of Covens & Mortier (1763). A facsimile edition with an introduction by Dr Peter van der Krogt. 141 p.
ISBN 90 6194 098 2 f 159,-

Marcel Destombes (1905-1983)

Contributions sélectionnées à l'histoire de la cartographie et des instruments scientifiques. Selected contributions to the history of cartography and scientific instruments. Ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt and Steven de Clercq. 592 p.
ISBN 90 6194 485 6 f 318,-
Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie.

C. Koeman

Miscellanea cartographica
Contributions to the history of cartography. Ed. by Günter Schilder and Peter van der Krogt. 430 p.
ISBN 90 6194 167 9 f 212,-
Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn 21 van zijn artikelen hiervoor geselecteerd. Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

Peter van der Krogt

Globi Neerlandici. The production of globes in the Low Countries. Rijk geïllustreerd. 663 p.
ISBN 90 6194 138 5 f 900,-
Met kartobibliografie van globes vervaardigd in de Nederlanden van ca. 1525-1800.

Peter van der Krogt, Marc Hameleers en Paul van den Brink

Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlanden. Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands. 418 p.
ISBN 90 6194 158 X f 69,50

A. Stimson

The mariner's astrolabe. A survey of known, surviving sea astrolabes. 191 p.
ISBN 90 6194 017 6 f 212,-

Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat

De kaarten- en atlassendrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.
Red. Paul van den Brink en Jan Werner. 112 p.
ISBN 90 6194 387 6 f 75,-

In de Gekroonde Lootsman

Het kaarten-, boekuitgevers- en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680 - 1885. Onder redactie van E.O. van Keulen, W.F.J. Mörzner Bruyns en E.K. Spits. 104 p.
ISBN 90 6194 397 3 f 75,-

Kaarten met geschiedenis 1550-1800

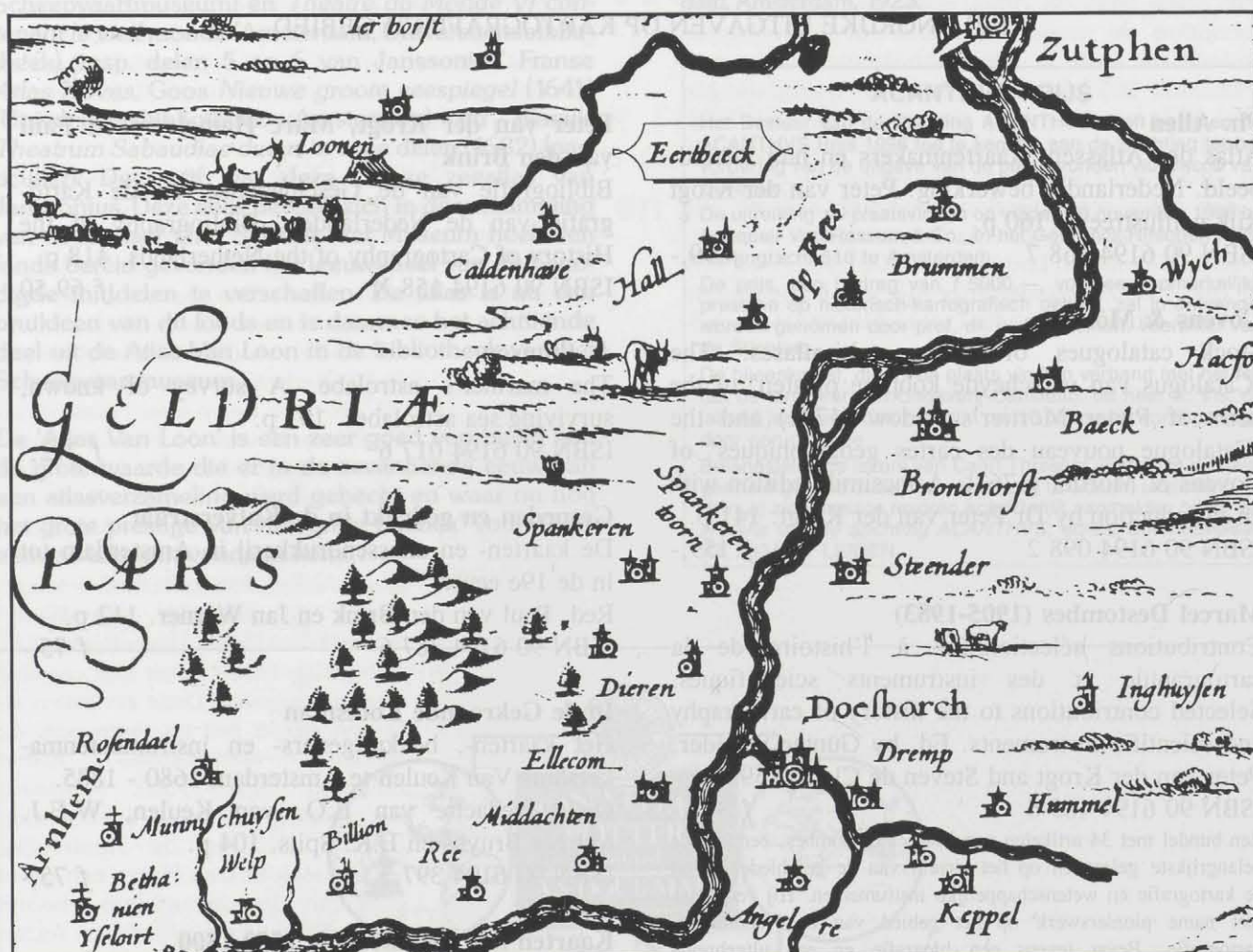
Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis. Onder redactie van D. de Vries. 123 p.
ISBN 90 6194 377 9 f 75,-

Kunst in kaart

Decoratieve aspecten van de cartografie. Eindred.: J.F. Heijbroek en M. Schapelhouman. 131 p.
ISBN 90 6194 407 4 f 75,-

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden.

Restauratieatelier Paul Peters

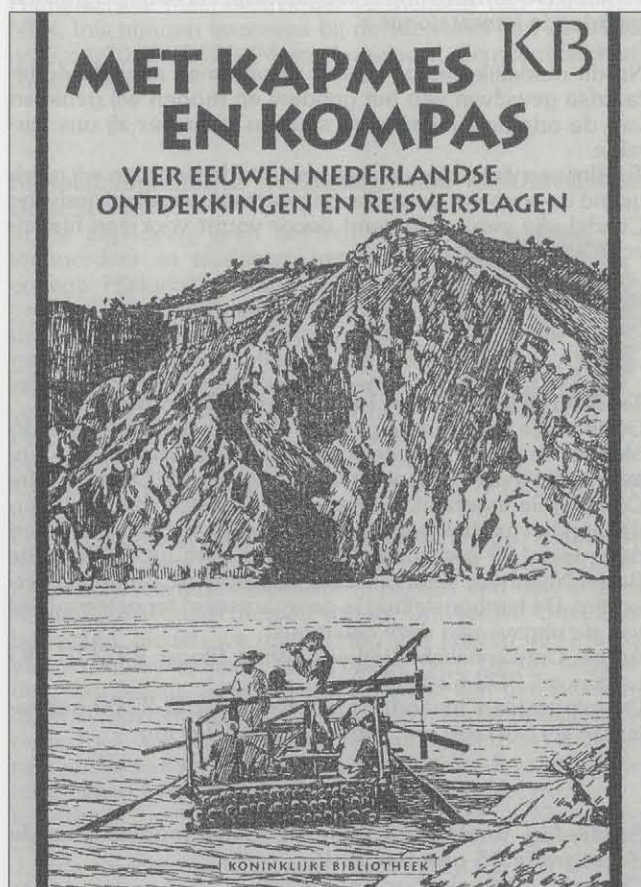
Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafiek
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9
6961 KM

Eerbeek

Tel. 0313 - 654466

Tentoonstelling 'Met Kapmes en Kompas'

Tot en met 25 oktober is de tentoonstelling *Met kapmes en kompas* in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag te zien. In deze tentoonstelling wordt aandacht aan vier eeuwen Nederlandse ontdekkingsreizen en reisverslagen. De invalshoek van deze tentoonstelling - de relatie tussen land, water en mens - is gebaseerd op het centrale thema van het 28th International Geographical Congress dat van 4-10 augustus in Den Haag plaatsvond.

In de 16de en 17de eeuw veranderde het wereldbeeld dramatisch. Dat is duidelijk te zien door Ortelius' *Theatrum* (1570) te vergelijken met Blaeu's *Atlas Maior* (1662). De belangrijkste Nederlandse ontdekkingen springen dan in het oog. Geïllustreerde verslagen van de reizen van Willem Barentsz. naar het noordpoolgebied, van Jan Huygen van Linschoten en van De Houtman naar Oost-Indië, van Abel Tasman naar het zuidland zijn ook op de tentoonstelling te zien. De schotel die Dirck Hartoch in 1616 achterliet op Eendrachtsland is ook in facsimile aanwezig. In de 18de eeuw waren de Nederlanders niet zo actief. Een belangrijke tocht werd ondernomen door Jacob Roggeveen, die in 1722 Pasaseiland ontdekte.

De nadruk ligt op de reizen, die de Nederlanders ondernamen in de 19de en 20ste eeuw. Hierbij speelde het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (opgericht in 1873) een belangrijke rol. Het KNAG was tot na de Tweede Wereldoorlog een van de grote initiatoren van Nederlandse expedities, met name in Suriname en Nederlands-Indië. Het ging bij deze expedities niet meer om de ontdekking van complete continenten of het vinden van spectaculaire doortochten, maar om het invullen van de

overgebleven 'witte plekken' op de wereldkaart. Voor deze tentoonstelling mochten de samenstellers putten uit de rijke verzameling foto's, correspondentie en reisverslagen in het archief van het KNAG.

Van 1901 tot 1926 werden expedities naar Suriname georganiseerd met als doel de stroomstelsels van de rivieren Coppename, Saramacca en Gomini. Al in 1877 trok een expeditie naar de binnenlanden van Sumatra. Deze expeditie verliep niet zonder problemen, omdat de sultan geen toegang tot het gebied verleende. Vervolgens rustte het KNAG nog expedities uit naar Borneo en Celebes. Vanaf 1903 tot 1959 werd Nieuw-Guinea doorkruist. Ook in Afrika en het poolgebied werden tochten ondernomen.

Openingstijden: maandag tot en met vrijdag van 9-17 uur (in de hal van de KB worden uit een particuliere collectie jongensboeken getoond, waarin het reizen centraal staat. Er is een gelijknamige, geïllustreerde catalogus.

IMCoS-Helen Wallis Award 1996

De IMCoS-Hellen Wallis Award 1996 is de nieuwe naam van de jaarlijkse IMCoS prijs (voorheen IMCoS-R.V. Tooley Award) in herinnering aan Helen Wallis en uit dank voor haar legaat aan IMCoS. Dit jaar is de prijs toegekend aan Montserrat

Galera i Monegal, hoofd van de kaartenverzameling van het Institut Cartogràfic de Catalunya in Barcelona.

Bij de uitreiking benadrukte Catherine Delano Smith, hoofdredacteur van *Imago Mundi*, het internationale aspect van de IMCoS prijs en verhaalde hoe actief Montserrat was in het promoten van internationale contacten van samenwerking in de historische kartografie. Met de tot nu toe zeven cursussen in de geschiedenis van de kartografie, door haar instituut georganiseerd, bracht zij specialisten uit de verschillende Europese landen bij elkaar en zij maakte hun lezingen wereldwijd toegankelijk door publikaties. Montserrat, van oorsprong bibliothecaris, is lid van de bibliotheekcommissie van de Universiteit van Barcelona en is verbonden met de Bibliografie-opleiding van deze universiteit en met de afdeling cultuur van Catalaanse ministerie van communicatie. Haar instituut was gastheer van een bijeenkomst van de International Cartographic Association; IMCoS-leden zullen zich ook het uitstekende internationale symposium in Barcelona in 1986 nog herinneren. Zij publiceerde onder andere een geografische bibliografie van Barcelona, de atlas van Barcelona (16de-20ste eeuw) en artikelen over het 17de-eeuwse Barcelona gezien door reizigers.

De IMCoS-Helen Wallis prijs wordt jaarlijks toegekend aan de persoon die, naar de mening van de selectie-commissie, verantwoordelijk was voor kartografische bijdragen die zowel zeer waardevol zijn alsook van belang voor kaartverzamelaars over de gehele wereld. De prijs is bedoeld om een individuele verdienste te waarderen, in bijzondere gevallen kan een groep mensen of een organisatie gekozen worden. Nominaties voor de 1997-prijs kunnen tot 1 maart 1997 worden gezonden aan Susan Gole, IMCoS-chairman, 14 Oakford Road, London NW5 1H.

Verslag Studiemiddag Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie van 3 mei 1996.

Op vrijdagmiddag 3 mei 1996 heeft de Werkgroep voor de

Geschiedenis van de Kartografie, ressorterend onder de Nederlandse Vereniging voor Kartografie een studiemiddag gehouden in het Rijksarchief van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.

Na ontvangst door gastvrouw Fineke te Raa wordt de middag geopend door Prof. Dr. G. Schilder met een welkom aan de ca. 40 aanwezigen. Hij verklaarde, dat de keuze voor een bezoek aan Brabant het gevolg was van een toenemende belangstelling voor kaarten van Brabant, zowel Nederlands- als Belgisch Brabant, omdat deze provincie binnen de Historische Kartografie van Nederland als bakermat van de kartografie wordt beschouwd.

Daarna volgt een drietal lezingen, waarbij de spits wordt afgebeten door Mr. H.A.M. van der Heijden, een bekend specialist op het gebied van de kartografie van Brabant. Als voormalig jurist en uitgever, met veel boeken en publicaties op zijn naam, is hij een van de meest actieve kaarthistorici van Brabant.

Hij schetst een boeiend historisch beeld van anderhalve eeuw ontwikkeling van Brabant, als het economisch en cultureel hart der Nederlanden in de 16e en begin 17e eeuw. Via Willem van Oranje, de Habsburgers en Bourgondiers voert hij ons naar de oudste Universiteit van Brabant, die van Leuven met een fries college, en naar de stad Antwerpen als ontbetwiste hoofdstad van Europa. Vanaf het boek over de Nederlanden van Guicciardini vertelt hij over de grote wetenschappelijke vooruitgang door het werk van Gemma Frisius, Jacob van Deventer en Gerhard Mercator. Deze periode noemt hij de glorie tijd van de kartografie van Brabant. Na die tijd volgen pas kaarten van andere provincies. Daarna schetst hij de achteruitgang door de val van Antwerpen en de splitsing van Brabant in Noord en Zuid. Desondanks verschijnen er de hele 18e eeuw nog kaarten van een ongedeeld Hertogdom Brabant, voornamelijk doordat er veel strijd plaatsvond in het gebied. In anderhalve eeuw vonden 51 oorlogsgebeurtenissen plaats.

De tweede lezing wordt verzorgd door mevrouw M.H.G. Clement-Van Alkemade. Na haar carrière als kaartbeheerder aan de Vrije Universiteit van Amsterdam is zij vrijwillig werkzaam bij de Stichting Historische Stadsplattegronden, waar zij de inventarisatie voor haar rekening neemt van alle gedrukte kaarten van Bergen op Zoom, los en ingebonden. Het onderzoek strekt zich uit van ca. 1550 tot ca. 1850, waarbij de grootste hoeveelheid kaarten zijn vervaardigd rond het Beleg van 1622, van 1747 en de belegering door Napoleon van 1795 tot 1814. De belangrijkste verschillen op de kaarten worden dan ook gevormd door verbouwingen van de vestingmuren. Uit het blote hoofd vertelt zij enthousiast en van de hak op de tak springend over de problemen, die zij bij het onderzoek tegenkomt. Over de datering van een kaart, die niet meer in een boek zit, over de staat van een kaart, over referenties om de herkomst van de kaart terug te vinden, over het dilemma of een vroege manuscriptkaart er toch ook bij hoort, over het bestuderen van veel bibliografieën en over oplossingen van sommige problemen door toeval of uit onverwachte hoek. Zij houdt een pleidooi voor inventarisatie op de computer van alle gegevens over graveurs en makers van kaarten, die onderzoekers tegenkomen, ten behoeve van onderzoek naar kaarten van andere steden, een soort databank van kaartmakers.

Na een pauze met een drankje en een enorme Bossche Bol, die groot genoeg is voor een hele lunch, wordt de derde lezing verzorgd door gastvrouw Fineke te Raa. Zij is archivaris en kaartbeheerder van het Rijksarchief Noord-Brabant, waar zij vanaf 1989 ongeveer 11000 archiefkaarten beheert. Zij probeert onder meer door onderzoek en reconstructie om deze vaak losse kaarten weer toe te voegen aan de bijbehorende archiefstukken.

Overzichtelijk schetst zij de geschiedenis van het ontstaan van de kaartcollectie. Vanaf een bescheiden aantal van 20 kaarten groeide de collectie in ruim een eeuw uit tot de huidige omvang door nalatenschap en schenkingen van familieverzamelingen en door aankopen op veilingen. Ook zijn in de loop van deze eeuw enkele topstukken aangekocht. Zo bezit het Rijksarchief bijvoorbeeld een kaart met profie-

len van de rivier de Aa van Hendrik Verhees en een kaart van de ontwikkeling van de Zuid-Willemsvaart. Het grootste en belangrijkste deel van de collectie wordt gevormd door de minuutkaarten van de familie Adan en 2 minuutregisters van Brabant. Na 1970 zijn nog uitsluitend archieven aangeschaft, vaak met kaarten, die gescheiden waren van de geschreven stukken. Verder bevat de verzameling ook nog kaarten van Rijkswaterstaat en Provinciale Waterstaat, genieregisters over militaire werken en het Archief van de Dienst der Domeinen met dossiers en akten van koop en verkoop. De verzameling is toegankelijk via een geografisch geordende fotocatalogus.

Na dit duidelijk betoog neemt zij ons mee naar de onderaardse gewelven van het gebouw en mogen wij genieten van de originele kaarten en stukken waarover zij ons vertelde.

Tot slot van deze zeer aangename middag worden wij rondgeleid door en om deze prachtig gerestaureerde historische Citadel, die een schitterend decor vormt voor een historische kaartenverzameling.

Paula van Gestel.

Tentoonstelling 'Uit de kaartenwinkel van de V.O.C.'

Onder deze titel is in de periode 30 augustus tot en met 16 oktober in de Universiteitsbibliotheek te Leiden een tentoonstelling van zeekaarten van de Verenigde Oostindische Compagnie ingericht. Verreweg de meesten zijn nooit eerder aan het publiek getoond. Het is ongeveer een derde van de in totaal 79 getekende VOC-zeekaarten uit de Collectie Bodel Nijenhuis, waarvan eind augustus de catalogus verschijnt. De tentoonstelling is georganiseerd ter gelegenheid van de uitgave van deze catalogus.

Adres: Universiteitsbibliotheek, Witte Singel 27, 2311 BG Leiden, tel. 0172-5272801.

Openingstijden: maandag t/m vrijdag 08.30-22.00 uur, zaterdag 09.30-17.00 uur, zondag 13.00-17.00 uur.

Studiedag Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie 25 oktober 1996

Op vrijdag 25 oktober a.s. organiseert de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie (NVK) in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Het thema van de studiedag zal zijn *De Nederlandse kartografische bijdrage aan het wereldbeeld*. Dit naar aanleiding van de tentoonstelling *Met kapmes en kompas: Vier eeuwen Nederlandse ontdekkingen en reisverslagen* die van 25 juli t/m 25 oktober in de KB wordt gehouden.

Plaats van de studiedag: Koninklijke Bibliotheek, Prins Willem Alexanderhof 5, Den Haag. De KB is gelegen naast het Centraal Station van Den Haag.

Het programma ziet er als volgt uit:

09.30 uur	Ontvangst met koffie/thee
10.00 uur	Opening
10.15 uur	prof. G. Schilder, Nederlandse bijdragen aan het wereldbeeld tot 1700
11.00 uur	Dhr. M.D. Haga, De betekenis van de Gordon collectie bij de ontsluiting van Zuid Afrika
11.30 uur	pauze
11.50 uur	prof. F.J. Ormeling Sr., De rol van het KNAG bij de openlegging van tropisch Nederland (1880-1960)
12.35-13.00	vragen
13.00 uur	lunch op eigen gelegenheid
14.00 uur	drs. J.W.H. Werner, De kaartencollectie van het KNAG

14.30 uur drs. P. Morée, Inleiding in de tentoonstelling van de KB
Aansluitend bezoek aan de tentoonstelling en borrel
16.30 uur einde

De lezingen worden later ook op schrift in de NVK-reeks ter beschikking gesteld en zijn in de aanmeldingsprijs (inclusief porto) inbegrepen.

Aanmelding geschiedt door overmaking van f 30,- (f 25,- voor NVK leden) op girorekening 1670043 t.n.v. M.M.Th.L. Hamelers te Maarssen onder vermelding van studiedag NVK. Inlichtingen eveneens bij de secretaris van de werkgroep: 020-5720300 (Marc Hamelers, Gemeentearchief, Amsterdam).

Kartobibliografische werkcollege aan de Universiteit Utrecht 1997

In de afgelopen jaren hebben vele toehoorders en studenten het hoorcollege Historische Kartografie van prof.dr. G. Schilder gevolgd. Uit reacties weten we dat de colleges, de begeleidende tentoonstellingen en de excursies naar verschillende kaartenverzamelingen veel waardering hebben ondervonden, en dat er bij velen belangstelling bestaat voor deelname aan een vervolgc college, zoals dat ook in 1993 gehouden werd.

Om het groeiend aantal geïnteresseerden in de Historische Kartografie meer bij de activiteiten van het historisch-kartografische onderzoeksproject *Explokart* van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht te betrekken, bieden we met ingang van januari 1997 weer een kartobibliografisch werkcollege aan. Onder begeleiding van prof.dr. G. Schilder, drs. P.P.W.J. van den Brink en dr. P.C.J. van der Krogt wordt daarin een kartobibliografisch onderzoek verricht naar een drietal onderwerpen uit de geschiedenis van de Nederlandse kartografie, die alle betrekking hebben op het thema 'verborgen' kaarten, nl. kaarten in boeken. De onderwerpen voor 1997 zijn:

1. 18de-eeuwse (zak)atlassen uitgegeven in de Nederlanden (in het kader van de nieuwe uitgave van Koeman's *Atlantes Neerlandici*)
2. Het kartografisch-topografische werk in uitgaves van Jacob van Meurs (ca. 1665-1685, o.a. de werken van Olfert Dapper, Arnold Montanus en Joan Nieuwhoff)
3. Kaarten en plattegronden in Noord-Nederlandse plaatsbeschrijvingen tot 1795 (te beschouwen als een kartobibliografie bij het werk van Wouter Nijhoff).

Na een aantal hoorcolleges waarin de thema's bij U worden ingeleid en enige practica waarin bibliografische en onderzoekstechnische vaardigheden worden aangeleerd en beoefend, zal onderzoek worden verricht in een aantal wetenschappelijke bibliotheken. Tussentijds zullen de bevindingen in groepsverband met de begeleiders worden besproken. Hierbij staat niet alleen de inventarisatie en beschrijving van het gevonden materiaal centraal maar met name ook de resultaten van het literatuuronderzoek en de verslaglegging. Het ligt in de bedoeling dat de onderzoeksresultaten hetzij worden gepubliceerd in een door *Explokart* op te zetten reeks kartobibliografieën ofwel als bijdrage aan een groter geheel.

Het werkcollege staat open voor al diegenen die het hoorcollege Historische Kartografie hebben gevolgd of over voldoende kennis en belangstelling beschikken. Men moet bereid zijn om gedurende een half jaar een hele of halve dag per week onderzoek te doen in de diverse wetenschappelijke bibliotheken in Nederland. Het zelfstandig werken staat daarbij voorop.

Op woensdag 13 november wordt een introductiemiddag

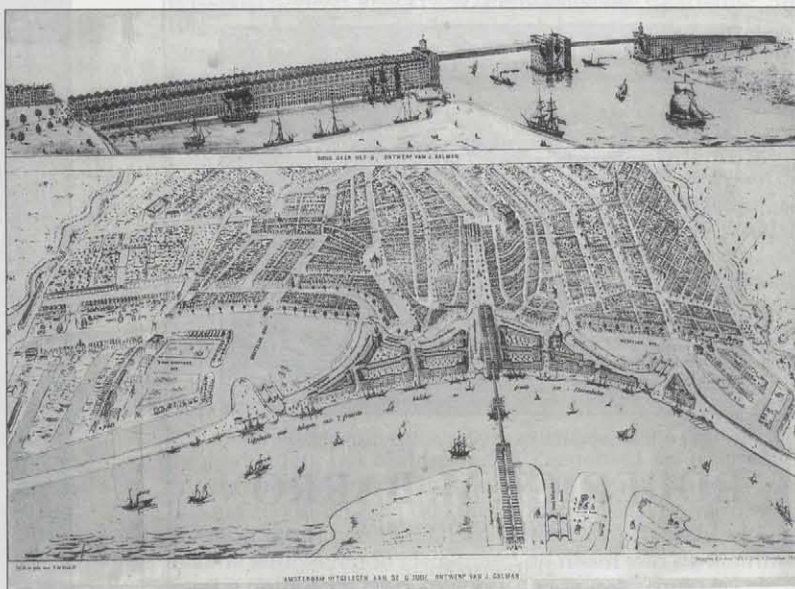
georganiseerd in zaal 517, Willem C. van Unnikgebouw (voorheen Transitorium II), Heidelberglaan 2, De Uithof, Utrecht; aanvang 14.00 uur. Bij die gelegenheid zullen de onderzoeksthema's in tekst en beeld bij U worden geïntroduceerd.

De deelnamekosten zijn f 250,-, waarin begrepen zijn de deelname aan de inleidende hoorcolleges en practica, een literatuurbundel en individuele begeleiding van de wetenschappelijke staf.

Aanmelding: Explokart, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, tel. (030) 253 2051 (Schilder), 253 2052 (van der Krogt) of 253 1725 (van den Brink), Fax 254 0604.

Tentoonstelling: De sprong over het IJ, ontwerpen van Jan Galman (1807-1891)

In het Gemeentearchief Amsterdam wordt een tentoonstelling gehouden waar de plannen voor de overbrugging van het IJ door Jan Galman (1807-1891) te zien zijn. De tentoonstelde architectuurtekeningen en kaarten dateren uit de tweede helft van de negentiende eeuw en werden gemaakt in het kader van de economische bloeiperiode die de stad toen doormaakte. Met de overbrugging zou ook Amsterdam-Noord en het 'achterliggende land' ontsloten worden. Tal van ideeën werden op het papier uitgewerkt om een vaste oeververbinding over of onder het IJ gerealiseerd te krijgen. De meest bijzondere plannen hiertoe werden gemaakt door Jan Galman, maar ook andere ontwerpers, waaronder F.W. Conrad tekenden ontwerpen. Bij de tentoonstelling verschijnt begeleidend een boek (f 65,-). Plaats: Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67, Amsterdam. Data: 4 oktober t/m 1 december 1996. Open: dagelijks van 11.00-17.00 uur. Toegangsprijs: f 5,-, Stadspas, Pas-65+, CJP, groepen vanaf 10 personen f 3,50. Openbaar vervoer: Tramlijnen 3 (halte Amsteldijk), en 4 (Centraal Station/Station Rai, halte Lutmastraat) 3 minuten loopafstand; metro en sneltram 51 (Station Wibautstraat) 10 minuten loopafstand.

Presentatie-ontwerp van een kokerbrug over het IJ, gesitueerd aan het Open Havenfront tussen het Damrak en de Willemsluizen, door Jan Galman, 1857.

De brug was een kilometer lang, 33 meter breed en had een maximale doorvaarhoogte van 22,50 meter. De brug had twee basculebruggen en was bebouwd met 380 kapitale woonhuizen en 107 pakhuizen.

antiquariaat
DE RIJZENDE ZON
 Poststraat 8, 5038 DH Tilburg
 Tel.: 013-5360337
 Fax: 013-5314450

Geopend: dinsdag t/m zaterdag 12-17 uur

Brabantica
Scandinavia
Nabije Oosten
Verre Oosten

Niet westerse boeken
Reizen
Anthropologie
Speciaal voor atlanten 1840-1940
cat. 39: Scandinavica-Artica

Willem/Joan Blaeu (1606) c1640 World

"One of the supreme examples of the mapmaker's art"

RODERICK M. BARRON
Antique Map Specialist

21 BAYHAM ROAD
 SEVENOAKS
 KENT TN13 3XD
 TEL & FAX 01732-742558

Send for a copy of my most recent catalogue
 Fine maps of all parts of the World
 Discover a world of difference with the professional services of
 one of the UK's leading international private dealers
 Early maps of the World, Americas, Asia, South East Asia
 & the Far East a speciality

PAPIERRESTAURATIE

LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
 WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

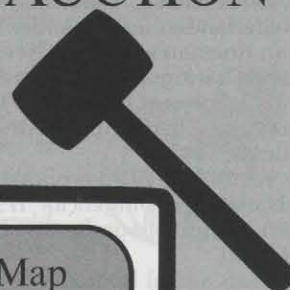
- ◆ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ◆ advisering over klimaat, licht, transport en expositie

AMALIASTRAAT 5
 1052 GM AMSTERDAM
 020 - 6841074

PAULUS SWAEN
INTERNET AUCTION

The Netherlands

Look for more details
<http://www.swaen.com>

First Map
 auction on the
 INTERNET
 october 1996

INCLUDING 500 FINE
 AND RARE MAPS OF AMERICA
 AND OTHER PARTS OF THE WORLD.

Email: paulus@swaen.com
 PHONE + 31 (40) 2853571 FAX + 31 (40) 2854075

Besprekingen

Rectificatie: Bij de bespreking van *Perfect Gemeten* in het vorige nummer van *Caert-Thresoor* is helaas de naam van de bespreker weggevalen. De bespreker is Jan Beenakker van het Instituut voor Sociale Geografie, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

Who's who in the history of cartography : the international guide to the subject (D8) / ed. by Mary Alice Lowenthal. - [Tring, Herts, UK] : Map Collector Publications, 1995. - 270 blz. ; 21 cm. - ISBN 0-906430-15-1 : £ 24,-.

Met de in het voorwoord uitgesproken intentie ware het beter geweest de publikatie de titel *Who's who and What's what in the history of cartography* te geven, zoals ook uit de inhoudsopgave blijkt.

De *What's what* sectie geeft een voornamelijk Anglosaksisch inzicht in de bestaande literatuur, bijeenkomsten, studiecentra, lijsten van kaartverzamelingen, organisaties en de markt. De Aziatische, Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse en Australische continenten komen er maar bekaaid vanaf. Wat de literatuur betreft zijn er ook enige Duitse en Franse ingangen, maar bijv. Scandinavisch, Spaans en Russisch ontbreken bijna geheel. De andere onderdelen van deze sectie zijn wat internationaler van opzet. Deze opzet kan de samenstellers natuurlijk niet euvel geïdentificeerd worden, omdat zij voor hun informatie afhankelijk zijn van hun correspondenten. Tevens zal MapHist (de elektronische discussielijst, die ook beschreven wordt) hierin een rol gespeeld hebben, omdat deze nog niet breed gebruikt wordt buiten de Angelsaksische wereld.

Het zou aan te bevelen zijn om in toekomstige edities een apart hoofdstuk te wijden aan gazetteers en aardrijkskundige woordenboeken, omdat de toponymie op oude kaarten voor veel onderzoekers een groot probleem vormt.

De alfabetische *Who's who* sectie geeft naam, adres, telefoon, fax en e-mail adres, een beschrijving van de onderzoeks-interesse en de door de onderzoeker gepubliceerde literatuur sinds ca. 1992 (voor vroegere literatuur dient men eerdere edities te raadplegen). Tevens zijn er een aantal namen uit de 7e editie van 1992 toegevoegd die niet op de enquête gereageerd hebben. Vervolgens is er een index op namen (persoonsnamen, instituten en kaarten), op plaatsen (geordend naar continent) en een index op onderwerp. En als laatste een index op medewerkers naar land van herkomst.

Ook bij de 508 onderzoekers ligt het zwaartepunt in de Angelsaksische wereld: USA + Canada 137, Australië + Nieuw Zeeland 16 en Groot-Brittannië + Ierland 104. Voor de rest van Europa zijn het er 207, voor Latijns Amerika 8, Afrika 1 en Azië 35. Sommige landen zijn echter notoir afwezig. Met uitzondering van Finland zijn er voor de Scandinavische landen maar vijf onderzoekers genoemd, één in Noorwegen en Denemarken en drie in Zweden. Bij de laatste ontbreekt de naam van Ulla Ehrensverd, of zou deze niet meer actief zijn op dit door haar zo geliefde terrein? Ook voor Rusland zijn er maar twee onderzoekers.

Hoewel de geschiedenis van de kartografie bij uitstek geschikt is voor een internationale uitwisseling en veel van het onderzoek ook gericht zal zijn op het Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische continent blijkt dit niet uit deze gids. Een probleem hierbij zal de taal-barrière zijn, zowel als communicatie-middel als wat betreft het lezen van oorspronkelijke niet-latijnse schriften. Men zou het idee hebben dat de delen 1 en 2 van Volume 2 van Harley & Woodward's *The History of Cartography* meer geleerden

van deze continenten in dit deel van hun geschiedenis zou doen interesseren, maar zover is het nog niet. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat onze netwerken zich niet zo snel uitbreiden omdat het moeilijk is met deze geleerden te corresponderen, laat staan dat zij van het Internet gebruik kunnen maken.

Sommige onderwerpen nodigen ertoe uit om een correspondentie met de desbetreffende onderzoeker te beginnen. Zo ben ik de onderwerpen 'the philosophy of maps', 'Playing cards used as maps', 'Women's geographical (un)awareness' en 'Ptolemy's knowledge of Australia' tegengekomen. Hield tot voor kort de geschiedenis van de kartografie op rond 1850-1880, in deze gids loopt zij door tot na 1945, want zelfs 'remote sensing' wordt ergens genoemd. Het meest voorkomende onderwerp is echter kartobibliografie/catalogi/collecties. Nog steeds is dit een essentiële basis voor deze tak van wetenschap.

Een groot nadeel van de publikatie is dat ze niet vanzelf open blijft liggen, omdat het te strak gelijmd is. Wanneer er iets overgenomen dient te worden moeten er enige acrobatische toeren uitgehaald worden om tot resultaat te komen. Bovendien is de binnenmarge van de pagina's te smal voor een gemakkelijk gebruik, zodat de rugband waarschijnlijk snel gebroken zal zijn.

Jan Smits,
kaartbeheerder Koninklijke Bibliotheek

Sammlung Woldan : Bestandskatalog : Abteilung A, Cartographica, Teil I: Gesamt Erde und Außereuropa / Zusammengefasst und bearbeitet von Gerhard Holzer. - Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. - (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte ; 628. Bd. = Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Mathematik, Naturwissenschaften und Medizin ; Nr. 50). - Met naamregister. - 122 blz. - ISBN 3 7001 2219 5.

In de zomer van 1989 kwam de privécollectie van Prof.dr. Erich Woldan (1901-1989) in bezit van de Oostenrijkse Akademie voor Wetenschappen. Deze *Sammlung Woldan* bestaat uit oude kaarten, atlanten, reisbeschrijvingen, geografische werken en topografische aanzichten. Het zijn circa 11.000 titels die samen ongeveer 20.000 banden en bladen omvatten. Het streven is dat de gehele collectie beschreven zal worden. Begonnen werd met de circa 1.700 'cartographica'. Het nu uitgekomen eerste deel omvat de wereldatlassen, de wereldkaarten, de aardglobes, de kaarten van Afrika, Amerika, Azië, Australië en Oceanië, de poolgebieden, het Middellandse Zeegebied en omgeving, en de hemelkaarten. De hoofdmoot van de kaarten van Europa zijn in dit deel dus niet opgenomen. Per regio werd chronologisch geordend. Een beschrijving bestaat uit vier telkens terugkerende elementen: de naam van de kaartmaker (bij ontbreken hiervan soms de uitgever/drukker), de titel, het impressum (plaats uitgave/druk, uitgever/drukker en jaar) en het Woldan-collectienummer. In een enkel geval werd een literatuurverwijzing opgenomen; echter dit gebeurde veel te beperkt. In de *Hinweise für die Benutzung* wordt dit verantwoord met 'Literaturangaben sind auf jene Publicationen beschränkt, die sich speziell auf Objecte der Sammlung Woldan (...) beziehen'. Het is dus weliswaar een gemotiveerde keuze geweest, maar een naar mijn idee wel te bekritisseren keuze. Naast de bovengenoemde gegevens werd er geen enkele annotatie aan de objectbeschrijvingen toegevoegd. In sommige gevallen is dit jammer, want alle titelgegevens zijn letterlijk overgenomen, ongeacht de taal

waarin. Dit betekent dat je, tenzij je alle talen machtig bent, lang niet altijd uit de beschrijving op kunt maken welke gebieden er nu daadwerkelijk afgebeeld staan. Ook ontbreekt in dit boekje jammergenoeg een inleidend historisch hoofdstuk. Het zou bijvoorbeeld aardig zijn te lezen of verschillende Woldanstukken, eerder deel uitmaakten van de oudere Wieders-collectie. Er zijn verschillende publicaties waarin een relatie op zijn minst gesuggereerd wordt, onder andere in *The earliest Printed Maps 1472-1500* / Tony Campbell (1987, p. 23-26) en *Catalogue des Cartes Gravées au XVe Siècle* / Marcel Destombes (1952, p. 91). Sterker nog, indien je een grote collectie van 11.000 titels gaat beschrijven, dien je mijns inziens ook tijd te reserveren voor het nagaan en beschrijven van de herkomst daarvan. In de collectie zit amper kaartmateriaal dat we de kwalificatie uniek, of zelfs maar zeer zeldzaam zouden kunnen geven. Het bestaat in meerderheid uit vrij algemeen bekende 17de- en 18de-eeuwse gedrukte uitgaven waarvan de meeste in de grotere Nederlandse collecties aangetroffen kunnen worden. Wel zitten er enkele bijzonder fraaie niet-Nederlandse uitgaven bij. Het meest bijzondere is wel de uit circa 1485 stammende ronde wereldkaart die in de literatuur bekend staat als -hoe is het mogelijk- de *Wieders-Woldan-wereldkaart*. Dit kaartje staat ook op de omslag van deze bibliografie gedrukt.

Ik kan vanzelfsprekend niet vooruitlopen op mogelijkerwijs zeer bijzondere kaarten in de Woldan-collectie voor wat betreft de wél-Europese gebieden, maar over dit eerste deel van de inventarisatie is mijn conclusie dat aanschaf voor Nederlandse verzamelaars en collecties geen absolute must is.

Marc Hamelers

Kaarten in Bijbels (16e - 18e eeuw) / samengest. door Wilco C. Poortman en Joost Augusteijn. - Zoetermeer : Uitgeverij Boekencentrum, 1995. - 274 p., ill. - ISBN 90-239-1215-2.

Voor kaarten in boeken is de laatste tijd de belangstelling groeiende. Een afzonderlijke categorie vormen kaarten in bijbels. De auteurs noemen de besproken bijbelkaarten het beeld, dat de mensheid zich in de loop der eeuwen gevormd had, niet zozeer op aardrijkskundig en geschiedkundig gebied, maar vooral op theologisch gebied.

In de inleiding is te lezen dat het plaatsen van kaarten in bijbels in Nederland een typisch protestantse aangelegenheid was. De rooms-katholieken versierden hun bijbelverhalen met prenten. De protestanten vonden dat de bijbel, het woord van god, zijn werk moest doen en dat hooguit ter verduidelijking van moeilijk te begrijpen gedeeltes een kaart inzicht in topografische gesteldheid kon geven. De vele kartografen in Nederland in de 16de, 17de en 18de eeuw kwamen aan deze behoefte tegemoet. Vooral na het gereed komen van de Statenvertaling van de bijbel in 1637 groeide de productie voorspoedig.

De inhoud van het boek is verdeeld in een deel kaarten in bijbels en in een deel kaartbeschrijvingen. In het eerste deel zijn hoofdstukken gewijd aan de diverse bijbeluitgaven in Nederland, het ontstaan van bijbelkaarten, de betrouwbaarheid van de kaarten, kaartendrukkers, bijbedrukkers, boekverkopers, kaartenseries, indeling van de kaarten in de tijd, kaarten die als voorbeeld dienden hebben bij het maken van bijbelkaarten, het kaartbeeld en de versieringen op de kaart.

In het tweede deel worden de kaarten beschreven met gebruikmaking van de ISBD(CM)-methode (International Standard Bibliographical Description for Cartographic Materials). De kaartbeschrijvingen vinden zo veel mogelijk in chronologische volgorde plaats. In een 26tal hoofdstukken worden per serie de kaarten afzonderlijk beschreven. Zijn deze van verschillende kaartenmakers of uitgevers dan luidt het hoofdstuk: de kaarten in de desbetreffende bijbel. Zijn de kaarten van een kaartenmaker of uitgever dan is de titel: de kaarten van de met name genoemde maker.

De opbouw van het boek is gecompliceerd. In het eerste deel wordt vele malen verwezen naar kaarten die beschre-

ven zijn in het tweede deel. In het tweede deel wordt bij de betreffende kaarten echter niet terugverwezen naar in het eerste deel geschreven teksten. Ook in het tweede deel wordt heen en weer naar kaarten verwezen zonder vermelding van bladzijden. Voorts worden op vele plaatsen bronvermeldingen gemist.

Voor de bijbelgeïnteresseerden, die iets over de kaartrijdom in bijbels willen lezen, is het een aardig boek. Voor de kartofiel voldoet het niet.

Han Voogt

Historische kaarten van het heelal : oude kaarten van de sterrenhemel / Carole Stott ; [vert. uit het Engels: Anna vesting ; red. Ned. uitg. Textcase]. - Lisse : Zuid Boekproducties, 1995. - 128 p., 126 ill. in kl. - Vert. van Celestial Charts, antique maps of the heavens. - London : Studio, 1995.

The Mapping of the heavens / Peter Whitfield. - London : The British Library, 1995. - 134 p., tlr. ill. in kl.

Vergeleken met de stroom van geïllustreerde boeken die details van het aardoppervlak in beeld brengen, zijn boeken die hemelkaarten behandelen vrij uitzonderlijk. Een oorzaak daarvan is dat de productie van hemelkaarten altijd tamelijk bescheiden is geweest. Terwijl kaarten en atlassen van steden, streken, landen en werelddelen massaal werden vervaardigd, verschenen de hemelkaarten en atlassen maar mondjesmaat. Een ieder kent uit zijn jeugd de Bosatlas, maar wie heeft nog het genoegen gesmaakt op school een sterrenatlas te hebben gebruikt?

De onbekendheid met hemelkaarten heeft voor veel lezers van een boek erover de aantrekkelijkheid van het binnengaan van een nieuwe wereld. Dat het daarbij niet opvalt dat er in zo'n boek weinig nieuws geboden wordt aan de meer ervaren hemelkartograaf is minder belangrijk. Daar gaat het bij de productie van deze boeken dan ook niet om. Evenmin zal de lezer zich storen aan de talrijke pertinente fouten die met de regelmaat van de klok in dit soort van producties worden gemaakt. Zelfs uitgevers blijken daar geen boodschap aan te hebben. Zo werd bij de vertaling van het werk van Carole Stott, *Celestial Charts*, volstrekt geen rekening gehouden met de in boekbesprekingen van de oorspronkelijke editie gesignaleerde reeks van fouten. Toch zijn er in ons land deskundigen genoeg om deze onjuistheden te kunnen corrigeren. Een voorbeeld van zo'n hinderlijke fout is dat de afbeelding van het sterrenbeeld Cetus, in vroeger tijden ook wel Pistrix genoemd (zie bijvoorbeeld de hemelglobe van Gerard Mercator) wordt omschreven als 'Draco, de draak rond de noordelijke hemelpool gewikkeld' (p. 20). Men hoeft echt niet veel ervaring te hebben om in te zien dat de 'draak' in kwestie helemaal niets omwikkelt! Overigens, hetzelfde plaatje met dezelfde fout vindt men ook in een eerder verschenen boek over hemelkaarten: G. S. Snyder, *Oude Hemelkaarten* (Amsterdam, 1984). Fouten als deze terzijde gelaten, vormt het boek van Carole Stott een pretentieloze verzameling van fraaie afbeeldingen van de hemel, die de lezer zonder twijfel veel genoegen zal bezorgen.

De auteur van het andere, engelstalige boek, Peter Whitfield, is een stuk ambitieuzer dan Stott. In zijn benadering van *The Mapping of the Heavens* beperkt hij zich niet tot hemelkartografie. Want, zo zegt hij op bladzijde 61: 'het verhaal van de afbeelding van de hemel kan niet beschreven worden aan de hand van de geschiedenis van de kartografie alleen, omdat in de periode van ca. 3000 v.Chr. - 1500 n.Chr., er nog geen kartografie bestond! Zulke uitspraken doen mij het ergste vrezen. Het blijkt dat de auteur alleen twee-dimensionale kaarten tot de kartografie rekent. Globes zijn van ouds her, en tenminste vanaf 200 v.Chr., het medium geweest om de hemel te verbeelden. Islamitische hemelglobes werden vanaf ca. 800 tot ver in de negentiende eeuw vervaardigd. Globes worden door de auteur wel genoemd, maar verder onbesproken gelaten. Ook de in het boek afgebeelde middeleeuwse planisferen worden door de auteur niet tot de hemelkartografie gerekend, ditmaal omdat het mathematische raamwerk van coördinaten daar-

in ontbreekt. (Volgens deze definitie zou er ook geen aardkartografie van voor 1500 bestaan!). Door deze wel zeer twijfelachtige benadering van de hemelkartografie is het boek in feite een beknopte geschiedenis van de sterrenkunde geworden, mooi geïllustreerd met hoofdzakelijk hemelkaarten waar dat zo te pas kwam. Veel onderwerpen, zoals de overgang van het geocentrische tot het heliocentrische wereldbeeld worden redelijk behandeld, maar zijn in feite weinig relevant voor de ontwikkeling van de kartering van de hemel geweest: steratlassen van voor en na de Copernicaanse Revolutie zien er vrijwel hetzelfde uit. En daar waar inderdaad belangrijke kartografische veranderingen plaats vonden, zoals de ontdekking van de zuidelijke sterrenhemel blijkt de auteur niet op de hoogte van de literatuur. Zo wordt de introductie van de sterrenbeelden Giraf, Duif en Monoceros aan Jacob Bartsch toegeschreven (1623) terwijl de Duif reeds in 1592 door Petrus Plancius op diens wereldkaart was geïntroduceerd en de twee andere sterrenbeelden door diezelfde Plancius met nog 6 andere op de globe van Pieter van den Keere van ca. 1614 werden opgevoerd. Dat krijg je als de definitie van hemelkartografie te eng wordt opgevat. Dit soort ergernis zal de gemiddelde lezer van dit boek niet bekruipten! Hij of zij krijgt een redelijk overzicht van de geschiedenis van de sterrenkunde met veel illustraties van goede kwaliteit.

Elly Dekker
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Universiteit Utrecht

Eenheid op Papier : de Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I / onder red. van Jan Roegiers en Bart van der Hertten ; [m. bijdr. van:] Frans Depuydt, Danny Grobben, Luc Janssens e.a. - Leuven : Davidsfonds, 1994. - 136 p. - (Historische Reeks / Davidsfonds ; 11). - ISBN 9061528690.

Eenheid op Papier : de Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I / [catalogus samengest. door H.A.M. van der Heijden en J. Roegiers]. - Leuven : Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikheren, 1994. - VI, 125 p., ill. in z/w. - ISBN 9064696918.

Het is merkwaardig te zien hoe de eenheid van de Lage Landen, die maar zo'n kort leven beschoren was, hardnekkig heeft weten stand te houden op een paar terreinen. Dat geldt bijvoorbeeld voor handboeken van kunstenaars-biografieën. Karel van Mander (1548-1606) gaf in 1604 zijn 'Schilder-boek' uit, waarin hij zowel Noord- als Zuidnederlandse kunstenaars had opgenomen. Hij heeft daarmee de basis gelegd voor een traditie die tot aan het einde van de negentiende eeuw bleef voortbestaan. Ditzelfde verschijnsel treffen wij aan bij de kartografie van de Nederlanden, een andere nieuwigheid uit het einde van de 16de eeuw. Steeds opnieuw werden kaarten van al de Nederlanden geproduceerd, als waren de kartografen onaangetast door de kloof die was geschapen tussen noord en zuid. Deze spanning tussen politieke geschiedenis en kartografie in de Nederlanden vormt het thema van een grote kaarten-tentoonstelling die in het Mercatorjaar 1994 in Leuven is ingericht.

Bij deze tentoonstelling, die voorzien was van de goedgekozen titel: *Eenheid op Papier, De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*, zijn twee publikaties verschenen die dezelfde naam dragen: ten eerste een bundel opstellen over kartografie in de Nederlanden in een ruim historisch kader en ten tweede een catalogus.

Niet voor niets werd Leuven de aangewezen plaats geacht voor deze tentoonstelling: Gerard Mercator verbleef twintig jaar in deze stad en ontving zijn opleiding aan de Leuvense universiteit, in die dagen de enige in de Nederlanden. Aan deze universiteit werd rond 1530 de techniek van de driehoeksmeting ontwikkeld voor landmeetkundige toepassingen.

In het eerste deel van de bundel, gewijd aan de ontwikkeling van de kartografie in de Nederlanden, komt aan de orde hoe in de 16de eeuw, toen het economisch en politiek

zwaartepunt van de Nederlanden in het zuiden lag, het Noordnederlands talent derwaarts trok. Zo kwam het dus dat een man als Gemma Frisius, een Leuenaar die afkomstig was uit Dokkum, als eerste de techniek van de driehoeksmeting beschreef. Tot de rollen omgekeerd werden en het afgescheiden noorden het zuiden overvleugelde. Toen vond een omgekeerde beweging plaats en trokken vele be-gaafde Zuidnederlanders naar het noorden. Een van hen, Jodocus Hondius, zorgde er zelfs voor dat de waardevolle koperplaten van Mercator in Amsterdam terecht kwamen.

De bundel biedt in het algemeen een uitstekende weergave van de tegenwoordige inzichten in de geschiedenis van de kartografie, waartoe terecht ook het gebruik van kaarten gerekend wordt. Het verband tussen politiek-economische geschiedenis en kartografie komt hierbij als vanzelfsprekend aan de orde. De Nederlanden waren in de 16de en 17de eeuw op economisch en cultureel gebied toonaangevend in Europa en natuurlijk vonden hier dus de belangrijkste kartografische ontwikkelingen plaats. De politiek hielp een handje mee. Hoeveel strijd hebben de Habsburgers niet moeten leveren om de heerschappij over alle Nederlanden vast in handen te krijgen en van hoeveel strategische waarde konden kaarten daarbij niet zijn. Het getuigt van de moderne aanpak van Karel V dat hij de mogelijkheden, die de moderne technieken boden, aangreep. De vroegste kartering van de Nederlanden, door Jacob van Deventer, werd verricht onder zijn centraliserend bewind. Het waren de eerste officiële gewest-kaarten van de Nederlanden. Alleen al voor de belastingheffing waren deze kaarten van onschatbaar nut.

Aan het hoofd- thema van de tentoonstelling, eenheid op papier, is het tweede deel van de bundel gewijd. Hier wordt een buitengewoon interessant overzicht geboden van het gebruik van kaarten in de Noord- en Zuidnederlandse historiografie.

Kaarten en geschiedschrijving stonden lang op gespannen voet met elkaar. Werd de geschiedschrijving meegedragen in de politieke partijvorming die de Opstand onvermijdelijk met zich meebracht, kaartenmakers bleven onverdroten hun Leo Belgicus uitgeven. Deze hoofdstukken doen eigenlijk naar veel meer verlangen; zij roepen verdere vragen op, die bijvoorbeeld verband houden met de ontwikkeling van een nationaliteitsbesef. Deze hoofdstukken zijn daardoor zeer stimulerend. De hele bundel had vleugels gekregen als dit centrale deel ook het laatste deel was geworden. Nu wordt het boekje helaas naar de grond getrokken door een loodzwaar slot.

Het laatste deel van het boek, over de politieke en dynastieke achtergronden van de Nederlandse kartografie, vormt een ware nekslag voor de geïnteresseerde lezer. Zelf de meest fervente geschiedliefhebber haakt toch af bij zinnen als:

"De verbinding Brabant-Limburg met Henegouwen-Holland-Zeeland daarentegen kwam er niet, omdat de twee zonen van Jan III van Brabant, die achtereenvolgens met Isabella van Henegouwen verloofd waren, voortijdig overleden en hun zus, Johanna, al weduwe van Isabella's broer, graaf Willem II van Henegouwen-Holland (+1345), was vóór zij in Brabant de troon besteeg." (p. 112/3) Jammer. En dat terwijl zonder al deze historische ballast het centrale thema even goed te volgen zou zijn. 'Historische achtergrond' hoeft toch niet te betekenen dat een algemeen historisch handboek in een notedop wordt bijgeleverd? Men mag de gemiddelde lezer toch wel in staat achten deze gegevens, eventueel met behulp van een literatuurlijst, zelf op te zoeken? In de eerste delen van de bundel kwam de politiek-historische achtergrond, daar waar dat relevant was, op geheel geïntegreerde wijze en in voldoende mate aan de orde.

Eenzelfde soort tweedeling tussen kartografie en politieke geschiedenis is ook waarneembaar in de samenstelling van de tentoonstelling. De voorwerpen die de politieke achtergrond moeten verbeelden staan apart, ook fysiek. Zo blijft een onbedoelde dychotomie bestaan tussen de kaarten en de politieke geschiedenis. De visuele boodschap is nu eenmaal sterk.

Op deze tentoonstelling viel toch veel te genieten. De rijkdom aan kaarten- de tentoonstelling streefde inderdaad

compleetheid na- bood de ware kaartenliefhebber een waar Walhalla.

Tot slot nog enige opmerkingen over de redactie. Dat de schrijvers niet bij elk hoofdstuk met name genoemd worden is een respectabele keuze. De consequentie daarvan is toch dat een grotere eenheid van stijl en spelling op zijn plaats zou zijn. Met een eenvoudige computer moet het toch mogelijk zijn te vermijden dat het *Bourgondië* van de bundel in de catalogus *Boergondië* wordt genoemd.

Frouke Wieringa

Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19e eeuw : een typologische toelichting ten behoeve van het gebruik van oude kaarten bij landschapsonderzoek / Marijke Donkersloot-de Vrij ; met voorwoord van J.A. Hendriks. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1995. - 75 blz., 51 ill. in z/w. - Geen ISBN. - Samengesteld in opdracht van het Informatie- en Kenniscentrum Natuurbeheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

In 1981 promoveerde Marijke Donkersloot-de Vrij op het proefschrift *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*. In die publikatie worden kaarten beschreven die in de Nederlandse rijksarchieven bewaard gebleven zijn. Naast de inventarisatie en een algemene inleiding omvat dat boek nog twee hoofdstukken. Het eerste deel geeft een globaal inzicht in de kwaliteiten van de beschreven kaartcollecties. Het tweede geeft een indeling van kaarttypen (een typologie) op basis van de bevindingen tijdens haar onderzoek. De indeling die inmiddels vijftien jaar geleden gemaakt werd, heeft nog steeds zijn waarde en is de basis geweest voor de indeling die ook in het hier te bespreken boekje gepresenteerd wordt. Behalve van de genoemde dissertatie is voor de wat aangepaste typologie vooral gebruik gemaakt van professor Koemans publikaties *Handleiding voor de studie van topografische kaarten van Nederland 1750-1850*, 1963 (onder andere werd hieruit een bladwijzer overgenomen) en *Geschiedenis van de kartografie van Nederland : zes eeuwen land- en zeekaarten en stadplattegronden*, 1983). Los van het feit dat het een makkelijk boekje is om beginners in kaartenland op weg te helpen, mogen er echter ook wel wat kritische noten bij deze uitgave gezet worden.

Een voorbeeld: werd de stadskartografie om gemotiveerde redenen niet in de typologie van Marijke Donkersloots dissertatie opgenomen, in dit boekje, dat de kaartentypologie als enig onderwerp heeft, moest vanzelfsprekend wel een paragraaf over dit onderwerp toegevoegd worden. Dan blijkt dat deze 'nieuwe' paragraaf zich beperkt tot de overzichtskaarten van steden. Dit doet de stadskartografie als geheel beslist tekort. Wat bijvoorbeeld te denken van de duizenden kaarten van stadsgedeelten die sedert het eind van de 16de eeuw in de oudere steden als bijlagen bij ambtelijke stukken en rapporten zijn getekend en het fenomeen van de buurt- of wijkatlassen die in stadskartografie van de tweede helft van de 19e eeuw zo'n belangrijke plaats innemen. Niets over deze stadsgedeeltenkaarten die zo wezenlijk zijn voor het stadhistorisch onderzoek. Als we bovendien de in de dissertatie opgenomen paragrafen over de typologie eens nauwkeurig vergelijken met de overeenkomende hoofdstukken in deze inleiding dan blijkt dat een groot aantal teksten vrijwel letterlijk overgenomen zijn uit de dissertatie. Een tweede voorbeeld: in het genoemde proefschrift van Marijke Donkersloot-de Vrij is een zesenveertigtal foto's opgenomen. Hiervan is meer dan de helft ook in de hier te bespreken publikatie opgenomen. Kortom, er is dus in tekst en beeld sprake van grote overlap met de door haar al eerder gepubliceerde literatuur en het betekent dan ook dat dit boekje naar mijn idee amper of geen vernieuwende of aanvullende kaarttypologische inzichten oplevert.

Ik wil nog een opmerking maken over de ondertitel van

deze uitgave: *een typologische toelichting ten behoeve van het gebruik van oude kaarten bij landschapsonderzoek*. Leest u deze ondertitel eens hardop voor. Krijgt U dan ook -zo verging het mij in ieder geval- het idee dat het boekje U wat zou kunnen leren over het gebruik van oude kaarten. Ik interpreteerde de titel, ik geef het toe, niet goed en die eerste indruk was dan ook onjuist. Deze typologie noemt met name de kaarttypen die je bij het landschapsonderzoek zou kunnen gebruiken. Sterker nog, ik heb sterk de indruk dat de aandacht voor de geschiedenis van de onderscheiden kaarttypen aanmerkelijk groter is dan de aandacht voor de inhoudelijke informatie die deze kaarttypen te bieden hebben. En juist het laatste zou van een veel groter belang zijn voor het landschapshistorisch onderzoek, dan hetgeen de lezer nu geboden wordt.

De belangrijkste reden om dit boekje aan te schaffen is dat je de kaarttypenindeling eens opnieuw op een rijtje ziet, immers in de hiervoor genoemde publikaties werden de meeste gegevens die in dit boekje staan, al eerder gepubliceerd. Sterker nog, naar mijn idee is de typologie die Marijke Donkersloot-de Vrij in 1981 publiceerde aanmerkelijk gedegener uitgewerkt dan wat zij nu presenteert in de vorm van een enigszins bijgewerkte (stadskartografie en zeekartografie ontbraken immers als onderscheiden kaarttypen in de dissertatie, en zijn nu wel opgenomen), maar sterk ingekorte versie daarvan.

Marc Hameleers

Restauratie atelier STERKEN

Atelier voor conservering en restauratie van papier en perkament

Prenten

Schade die het beeld van een prent verstoort, kunnen wij voor u reduceren of wegnemen. Tevens kunnen wij zorgen voor zuurvrije passe-partouts en een passende lijst.

Kaarten

In de loop der jaren is het restaureren en verdoeken van grote tot zeer grote wandkaarten uitgegroeid tot één van onze specialiteiten.

Documentenwacht

Onverhoopte bedreiging van uw collectie in de vorm van brand of wateroverlast is ons ook een zorg. U kunt ons 24 uur per dag bereiken voor instructie en begeleiding bij de berging en eerste maatregelen bij een calamiteit.

De Cloese 7-9, 7339 CM Ugchelen
Tel: 0555-423147 Fax: 0555-403614
Calamiteitsnummer: 06-59284855

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BOS-RIETDIJK, E.

Italiaanse kaartenmakers : de Italiaanse kaarten uit de Collectie W.A. Engelbrecht in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' in Rotterdam / Tekst: E. Bos-Rietdijk. - Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1996. - 40 blz. : ill.

DOTTI, P. & P. CRISOSTOMI

Il restauro dei due globi di Gerardo Mercatore conservati in Urbania / Paolo Dotti e Paolo Crisostomi. - In: *Gerardo Mercatore...* (Ancona, 1996, zie elders in deze lijst), pp. 159-160.

HARTEN-BOERS, H. VAN

Groningen in de kaart gekeken: Tentoonstelling van eeuwenoude topografische kaarten uit de collectie J.M. van Diepen / Tekst en samenstelling: Henny van Harten-Boers. - Slochteren: Stichting Fraeylemaborg, [1996]. - 12 blz. : ill. - Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in de Fraeylemaborg te Slochteren, gehouden van 2 maart t/m 23 juni 1996.

HEIJDEN, H.A.M. VAN DER

Randfiguren uit de cartografie / samengesteld en ingeleid door H.A.M. van der Heijden. - Weesp: Robas BV, 1996. - [207] blz. : ill. in kl. - ISBN 9072-770-68-4.

ITINERARIUM

Itinerarium Belgicum / [inleiding door H.A.M. van der Heijden]. - Weesp: Robas BV, [1996]. - [100 blz.]; ill. in kl. - ISBN 9072-770-70-6. - Facsimile van uitgave Keulen 1587.

KEYSER, M. [et al.]

Frederik Muller (1817-1881): Leven en werken / onder redactie van Marja Keyser, J.F. Heijbroek en Ingeborg Verheul; in samenwerking met derdejaars studenten van de Opleiding Boekhandel en Uitgeverij (Hogeschool van Amsterdam), onder leiding van Marianne Bertina. - Zutphen: Walburg Pers, 1996. - ISBN 90-6011-964-9. - Prijs f 49,50. (zie ook aankondiging in *Boekblad: Nieuwsblad voor het boekenvak* 163, nr. 17 (26 april 1996), blz. 22-23).

KROGT, P. VAN DER

Reimerswaal; Klundert; Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen / P.C.J. van der Krogt. - In: *Jaarverslag SGB0 1995/1996* / red. H.P.G. Vogelzang. - [Den Haag]: SGB0, Onderzoeks- en Adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse gemeenten, [1996], resp. tussen blz. 28-29, 44-45 en 110-111.

Amsterdam atlas production in the 1630s: a bibliographer's nightmare / Peter van der Krogt. - In: *Imago Mundi* 48(1996), blz. 149-160.

KROGT, P. VAN DER & E. DE GROOT

The Atlas Blaeu-van der Hem of the Austrian National Library: volume I: Spain, Portugal and France, descriptive catalogue of volumes 1-8 of the Atlas / compiled by Peter van der Krogt and Erlend de Groot. - 't Goy-Houten: HES Publishers, 1996. - 632 pp. - (The Atlas Blaeu-van der Hem of the Austrian National Library / editorial committee: Günter Schilder, Bernard Aikema [and] Peter van der Krogt; vol. I). - ISBN 90-6194-278-0.

LIGTENDAG, W.

Willem Barentsz en de cartografie van het hoge Noorden / Wim Ligtdag. [http://syn.let.rug.nl/arctic/Cartho.html]. Juli 1996.

MAPHIST

MapHist 1994: Indexed hard copy of the Map History

Discussion List / edited by Peter van der Krogt with "The Hist of MapHist" by Ed Dahl. - Delft: Peter van der Krogt, 1996. - 108 blz. - ISSN 1385-1543.

MapHist 1995: Indexed hard copy of the Map History Discussion List / edited by Peter van der Krogt. - Delft: Peter van der Krogt, 1996. - 153 blz. - ISSN 1385-1543. - Prijs van de delen 1994 en 1995 te zamen f 30,-. Verkrijgbaar door overmaking van dit bedrag op giro 3101761 of bank 3834.07524 t.n.v. P.C.J. van der Krogt te Delft onder vermelding van MapHist.

MERCATOR

Gerhard Mercator und seine Zeit: 7. Kartographie-historisches Colloquium Duisburg 1994: Vorträge und Berichte / hrsg. v. Wolfgang Scharfe. - [S.l.]: Walter Braun Verlag, 1996. - (Duisburger Forschungen; Band 42). - ISBN 3-87096-053-1. - Verkrijgbaar bij: Stadtarchiv Duisburg, Karmelplatz 5, D-47049 Duisburg. Omdat vrijwel alle bijdragen voor de Nederlandse kartografie van belang zijn, zijn ze opgenomen bij de 'Inhoud historisch-kartografische tijdschriften'.

Gerardo Mercatore: Sulle Tracce di Geografi e Viaggiatori nelle Marche / A cura di Giorgio Mangani e Feliciano Paoli; Introduzione di Marcel Watelet. - Ancona: Edizioni Biblioteca e Civico Museo di Urbania, Il lavoro editoriale, 1996. - 192 p. - ISBN 88 7663 2107. - Prijs: Lire 60.000. - Catalogus van de tentoonstelling in het Palazzo Ducale te Urbania, 21 juli-30 september 1996. Te bestellen bij: Il lavoro editoriale, Casella Postale 118, Ancona, Italia. De van belang zijnde bijdragen zijn elders in deze lijst genoemd.

MEURER, P.M.

Willem Janszoon Blaeu, Nova et accurata totius Germaniae tabula (Amsterdam 1612) / Peter H. Meurer. - Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto, 1995 [i.e. 1996]. - 62 pp. + facs.(60x48 cm). - (Cartographica Rarissima: Collection T. Niewodniczanski Bitburg; II). - ISBN 90-6469-707-8.

OSTFRIESLAND

Ostfriesland à la carte: Landkarten aus 5 Jahrhunderten: Sammlung Michael Recke, Emden. - Sande-Neustadtgödens: Heimatmuseum Neustadtgödens, 1996. - 20 blz. - Catalogus bij gelijknamige tentoonstelling, zie 'Varia Cartographica' in het vorige nummer.

PALAGIANO, C.

La fortuna di Mercatore nella cartografia minore: Il globe terrestre di Francesco De Mongenet conservato nella Biblioteca di Urbania / Cosimo Palagiano. - In: *Gerardo Mercatore...* (Ancona, 1996, zie elders in deze lijst), pp. 59-68.

PERSI, P.

I globi di Mercatore di Urbania: Due rari cimeli geografici di storia della scienza / Peris Persi. - In: *Gerardo Mercatore...* (Ancona, 1996, zie elders in deze lijst), pp. 35-58.

VELTMAN, L.

Den Nederlandsche Landtspiegel in ryme gestelt door Zacharias Heyns / ingeleid en geannoteerd door Lenny Veltman. - Rotterdam: [eigen uitgave], maart 1996. - 81 blz. - Scriptie MO-B Nederlands.

VRIES STAVLAND, H. de

Cornelis Cruys (Stavanger 1657-St. Petersburg 1727): Nederlands zeeman, admiraal van Tsaar Peter de Grote / Hanna de Vries Stavland. - In: *Nederlandse Historiën* 30(1996)3, blz. 99-104.

WATELET, M.

Gerard Mercator et l'Italie = Gerardo Mercatore e l'Italia / Marcel Watelet. - In: *Gerardo Mercatore...* (Ancona, 1996, zie elders in deze lijst), pp. 17-29.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

CARTOGRAPHICA HELVETICA nr. 14 (Juli 1996)

Beck, Willi, Die Topographische Karte 1:50 000 des Grossherzogtums Baden (blz. 3-9),

Cavelti Hammer, Madlena & René Brandenberger, Das Linthwerk (1807-1822) (blz. 11-19),

Dorffner, Lionel, Der digitale Behaim-Globus: Visualisierung und Vermessung des historisch wertvollen Originals (blz. 20-24),

Klöti, Thomas, Die Zollkarte der Schweiz (1825) von Johann Kaspar Zellweger und Heinrich Keller: Die Entstehung einer Grundlage für die Revision der Transit- und Binnenzölle (blz. 25-34),

Brodersen, Kai, Ein karolingischer Stadtplan von Rom? (blz. 35-41),

Dürst, Arthur, Die Katalanische Estense-Weltkarte, um 1450: Bericht zur Faksimile-Ausgabe (blz. 42-44).

DUISBURGER FORSCHUNGEN Band 42 (1996)

Lindgren, Uta, Die Bedeutung Philipp Melanchtons (1497-1560) für die Entwicklung einer naturwissenschaftlichen Geographie (pp. 1-12),

Dolz, Wolfram, Vermessungsmethoden und Feldmessinstrumente zur Zeit Gerard Mercators (pp. 13-38),

Dreyer-Eimbcke, Oswald, Island in den Kartenbildern von Mercator (pp. 39-48),

Mesenburg, Peter, 'Germaniae Universalis' Untersuchungen zur Netzgeometrie der Mercator-Karte aus dem Jahre 1585 (pp. 49-65),

Neumann, Joachim, Die allmähliche Durchsetzung der Mercator-Abbildung (pp. 67-72),

Stams, Werner, Sachsen, Meissen und die Lausitzen bei Gerard Mercator (pp. 73-87),

Dusek, Rudolf & Jan Kozák, Gerard Mercators Karte von Böhmen (1585) und ihre Quellen (pp. 89-94),

Krogt, Peter van der, 'Der neue Koeman' Koemans 'Atlantes Neerlandici' Editio IIa (pp. 95-101),

Dürst, Arthur, Die 'Tabula Cosmographica' des Johann Baptist Cysat S.J. (1586-1657): Ein Weltkarten-Unikat von ca. 1618 (pp. 103-120),

Jäger, Eckhard, Johannes Mellinger und die erste Landesvermessung des Fürstentums Lüneburg: Ein Beitrag zur Renaissancekartographie im nord-deutschen Raum (pp. 121-136),

Kupčik, Ivan, Entdeckung und Restaurierung der Landkartengalerie in der Salzburger Residenz (pp. 137-146),

Fischer, Hanspeter, Frühwerke südwestdeutscher Vermessung und Kartographie: Die Landtafeln von Wangen im Allgäu und Lindau im Bodensee (pp. 147-166),

Lafrenz, Jürgen, Die 'Praktische Kriegsbaukunst' von Zacharias Wolff: Ein Kartenwerk zum Festungswesen (pp. 167-193),

Lierz, Wolfgang, Zur Rolle der Mercator-Projektion in deutschsprachigen Atlanten des 19. und 20.

Krücken, Wilhelm, Die (computergestützte) Auflösung des Rätsels der Mercator-Karte 'Ad usum navigantium' (1569) (pp. 203-210),

Deák, Antal András, Die Nürnberger Hersteller der Donau- und Ungarn-Karten von L.F. Marsigli (pp. 211-216),

Heinz, Markus, & Elisabeth Zeilinger, Ordnung auf der Kugel? Die Abfolge von Karten in Atlanten (16.-18. Jahrhundert) (pp. 217-223),

Klemp, Egon, Die Erfassung von Altkarten in der IKAR-Datenbank - gegenwärtiger Stand und künftige Erweiterungsmöglichkeiten (pp. 225-232),

Schilder, Günter, Monumenta Cartographica Neerlandica: Ein Forschungsprojekt an der Universität Utrecht zur Förderung der niederländischen Kartengeschichte (pp. 233-240),

Espenhorst, Jürgen, Die 'Urenkel' von Mercators Atlanten,

die Handatlanten des deutschen Sprachraums (pp. 241-248),

Stochdorph, Otto, 'Lupfen' auf der Hegau-Karte von Sebastian Münster (pp. 249-250),

Lukas-Emons, Waltraud, Die Bedeutung kartographischer Darstellungen für gerichtliche Grenzregelungen im 19. und 20. Jahrhundert (pp. 251-268),

Breitfeld, Klaus, Der Historische Atlas von Sachsen - ein Neubeginn (pp. 269-273),

Koch, Günther, Peter und Philipp Apian, zwei Zeitgenossen von Gerhard Mercator (pp. 274).

IMAGO MUNDI vol. 48 (1996)

Turnbull, David, Cartography and science in early modern Europe: mapping the construction of knowledge spaces (blz. 5-24),

Edson, Evelyn, World maps and easter tables: medieval maps in context (blz. 25-42),

Milanesi, Marica, A forgotten Ptolemy: Harley Codex 3686 in the British Library (blz. 43-64),

Armstrong, Lilian, Benedetto Bordon, *Miniator*, and cartography in early sixteenth-century Venice (blz. 65-92),

Campbell, Tony, Egerton MS 1513: a remarkable display of cartographic invention (blz. 93-102),

Englisch, Brigitte, Erhard Etzlaub's projection and methods of mapping (blz. 103-123),

Fiorani, Francesca, Post-Tridentine 'Geographia Sacra': the Galleria delle Carte Geografiche in the Vatican Palace (blz. 124-148),

Krogt, Peter van der, Amsterdam atlas production in the 1630s: a bibliographer's nightmare (blz. 149-160),

Pedley, Mary, Maps, war and commerce: business correspondence with the London map firm of Thomas

Jefferys and William Faden (blz. 161-173),

Gavish, Dov, Foreign intelligence maps: offshoots of the 1:100,000 topographic map of Israel (blz. 174-184),

Dahl, Ed, Matthew H. Edney, Christian Jacob, Catherine Delano Smith, Theoretical aspects of the history of cartography (blz. 185-205),

Delano Smith, Catherine, Imago Mundi's logo: the Babylonian map of the world (blz. 209-211).

MERCATOR'S WORLD, vol. 1, no. 2 (1996)

Suarez, Thomas, A 2,000-year premonition: maps of the great southern continent before its discovery (blz. 10-17),

Huberman, Jack, The Bronx is up and the Battery's down (blz. 18-23),

Layland, Michael, Teixeira's act of possession (blz. 24-29),

Murray, Jeffrey S., The face of Armageddon: [Britse karten in WO II] (blz. 30-37),

Manasek, F.J., Cut and run: cartographic thievery (blz. 38-41), The Island of California: a persistent fallacy (blz. 42-47),

Monmonier, Mark, Raster data for the layman: just what is GIS? (blz. 48-51),

Turim, Gayle, Your map's in the mail: cartophilately (blz. 52-57),

Nutley, David, Charting shipwrecks down under (blz. 62-67).

MERCATOR'S WORLD, vol. 1, no. 3 (1996)

Pflederer, Richard, Early European adventurers and the opening of Japan (blz. 14-20),

Hallisey, Jane, Thomas Jefferson, cartographer: a father's leg acy to his renaissance son (blz. 22-27),

Guberman, Jayseth, Postage stamps and politics: when commemorative issues clash with current events (blz. 28-31),

Warren, Bill, The mapping of Wrangel Island: the story behind the name (blz. 32-37),

Craig, Jeanne, Nautical charts for a new century (blz. 38-42),

Baskes, Roger S., The bookbound world: collecting atlases (blz. 44-49),

Salta, Remo, Bernard Romans: cartographer for the U.S. continental army (blz. 50-55).

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 6231476

Old and Rare maps. West Indiana

JEZET INTERNATIONAL Bvba
CONSERVATION ENGINEERS

"PLANORAMA"®

Archiefkasten en - modules.
 Onderhoudsvrij aluminium.
 Diverse hoogtes van laden.
 Bodemplaat naar keuze.

Verkoopadres:

SIMBA ALUMINIUM B.V. - Postbus 235 - 4730 AE OUDENBOSCH
 Telefoon 0165-320242/44 - Fax 0165-320262

WOENSDAG 22 EN DONDERDAG 23 MEI 1996

VEILING VAN BOEKEN EN GRAFIEK

waarin opgenomen uit oud bezit een grote collectie

CARTOGRAFIE EN TOPOGRAFIE

onder andere

Paskaart van de Caraïben door HESSEL GERRITS (1631, op perkament, slecht 1 ander ex. bekend); I. Tirion, *Nieuwe hand-atlas* (1744); *Hooge Heemraedtschap van Schieland* (9 bladen, 1684); *Wandkaart van Delfland* (27 bladen, 1712) in luxe kleuring; *Beemsterlants Caerte* (6 bladen, 1644); *Hoogheemraetschap uitwaterende sluizen Kennemerland en West-Friesland* (16 bladen, 1680); *Kaart van Roosenburg* (8 bladen, 1727); *Dreghterland en Noorder Koggen* (4 bladen, 1735/1736); *Nieuwe Caert van Friesland* (1739, de Vegelinkaart); *Kaart van Utrecht* (15 bladen, 1743); *De Zegepralende Vecht* (1719, ex. op groot papier); J.H. Schutte, *Kleefsche waterlust* (1752); *Het Verheerlykt Nederland* of Kabinet van hedendaagsche gezigten (1745-1774); *Hollandsche Arkadia* (1807)

alsmede een omvangrijke collectie 19e en 20e eeuwse Nederlandse (school)atlassen en (educatieve) geografie

KIJKDAGEN VRIJDAG 17 - MAANDAG 21 MEI, 10.00-16.00 uur

De geïllustreerde catalogus verschijnt eind april en is te bestellen door overmaking van f 20,- naar bankrekening (ING Heemstede) nr. 67.11.13.984 of Postbank rekening nr. 37.55.327, o.v.v. "cartografie 24"

BUBB KUYPER

JANSWEG 39 ♦ 2011 KM HAARLEM ♦ tel. 023-532 39 86 ♦ fax 023-532 38 93

Gewestkaarten van de Nederlanden;

Kaarten met een picturale weergave van alle kerken en kloosters

Jacob van Deventer (1536-1545)

Kaartenmap met tekstdeel

Prof. dr. ir. C. Koeman

f 185,- ISBN 90 6469 673 X

Generaale land-kaart van de Loopicker-waard, gemeeten A° 1771;

David Willem Carel Hattinga

Tekstdeel met kaart

Prof. dr. ir. L. Aardoom

f 95,- ISBN 90 6469 664 0

HISTORISCHE STADSPLATTEGRONDEN VAN NEDERLAND

Een reeks kaartwerken, waarin de belangrijkste plattegronden van Nederlandse steden vanaf de 16e tot en met de 20e eeuw worden gereproduceerd. Verschillende plattegronden bestaan uit meerdere bladen.

Historische stadsplattegronden van Nederland

kaartenmap met tekstdeel

I **Amsterdam**, W. Hofman

f 160,- ISBN 90 6469 556 3

II **Rotterdam**, P. Ratsma

f 185,- ISBN 90 6469 624 1

III **Utrecht**, Marijke Donkersloot-de Vrij

f 125,- ISBN 90 6469 647 0

V **De steden van Hollands Noorderkwartier**, Jan Beenakker
(Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn,
Medemblik, Monnickendam, Purmerend)

f 225,- ISBN 90 6469 658 6

VI **Haarlem**, B. Speet, A.G. van der Steur en mw. M.H.G. Clement-
van Alkemade

f 185,- ISBN 90 6469 672 1

Canaletto

Postbus 68 2400 AB Albert Einsteinweg 25a Alphen aan den Rijn.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.

Telefoon 0172-444667*

Telefax 0172-440209